

PAD LOVĆENA I SLOM CRNE GORE 1915. GODINE

Miro Božović

On the occasion of marking the 100th anniversary of the participation of the Kingdom of Montenegro in World War One, this edition of *Matica* offers an unpublished text of a manuscript called *The Downfall of Lovćen and the Breakdown of Montenegro in 1915/1916* written by Miro Božović who was a colonel in retirement. This manuscript is kept in the Archive-Memoire Fund of the Montenegrin Historical Institute Library (fasc. 522), as a donation from Milovan Đilas of 20 September 1968.

The work was written in autumn 1935 in Dubrovnik (when the author was 53), upon the request of a certain general whose identity hasn't yet been established, to describe to him the downfall of Lovćen and the breakdown of Montenegro in the end of December 1915 and the beginning of 1916.

Intrige koje su pomogle slomu

Pad Lovćena i slom Crne Gore pri koncu 1915. godine¹ je neizlječiva rana koja boli svakog Crnogorca; zato svako rasvjetljavanje uzroka i iznalaženje istine o tim događajima prate živim interesom, osobito oni koji su osjetili svu težinu uvreda, nipoštivanja i zapostavljanja, kao posljedicu onih događaja.

¹ Povodom obilježavanja *stogodišnjice* učešća Kraljevine Crne Gore u Prvom svjetskom ratu *Matica* u ovom broju donosi neobjavljeni tekst

Do sada je malo učinjeno na rasvjetljavanju pada Lovćena i sloma Crne Gore 1915. god. Jer ni izlaganja đenerala g. Pešića u *Ratniku* za 1924/25. godinu, ni opisi nekolicine u listu „Nova Evropa“, ni knjiga *Pad Crne Gore* od g. M. Živkovića, ni *Uloga Crne Gore u Evropskom ratu* od g. Cemovića – nijesu iznijeli ubjedljive uzroke i vjerni prikaz pada Lovćena i sloma Crne Gore. Napisano do danas nije dalo ubjedljive dokaze za najveći broj učesnika u onim događajima. Naprotiv, otkriva mnogo intriga i agitacija, koje čine da se istina ne vidi.

rukopisa Mira Božovića, pukovnika u penziji *Pad Lovćena i slom Crne Gore 1915/1916. godine*, koji se čuva u Arhivsko-memoarskom fondu Biblioteke Istorijskog instituta Crne Gore (fasc. 522), kao poklon Milovana Đilasa od 20. septembra 1968. godine.

Rukopis je nastao u jesen 1935. godine, u Dubrovniku (u autorovoj 53. godini života), na zahtjev nekog generala, čiji identitet još uvijek nije utvrđen, da mu opiše pad Lovćena i slom Crne Gore krajem decembra 1915. i početkom januara 1916. godine.

O tome sam autor na početku teksta kaže:

„Gospodine đenerale,

Prilikom Vašeg boravka u Dubrovniku u ljeto ove godine, rekoste mi da bi bili radi da Vam opišem pad Lovćena i slom Crne Gore pri kraju 1915. godine. Zato evo to činim, koliko mogu i umijem, u oskudici i dokumenata i spreme, jer da se iznese prava istina o našem slomu trebalo bi imati potrebna dokumenta i mnogo bolje pero i spremu nego moje. Ali i pored toga ja evo činim koliko mogu i umijem. Vjerujte mi da samo pred očima imam istinu, pa ću se postarati da je i rečem bez ikakvog uljapšavanja, već samo onako kako je bilo. Znam da je i Vaš rad posvećen istini, koja će potomstvu ostaviti istinitu Istoriju, jer je ona luča istine i učiteljica života – kako su je nazvali još Rimljani.“

Smatramo da je ovu autorovu napomenu bilo neophodno navesti uz tekst koji se prvi put publikuje. (priređ. M. Miljić)

I ja sam po nesreći jedan od učesnika onih događaja, i to: od početka Evropskog rata pa do 25. novembra 1915. godine* bio sam na službi u operativnom odjeljenju Vrhovne komande, pod komandom đenerala Jankovića, a zatim pukovnika Pešića. Zatim od 25. novembra 1915. godine pa do pada Lovćena i sloma Crne Gore bio sam načelnik štaba Kotorskog odreda, najprije pod komandom brigadira Milutina Vukotića, a od 24. decembra pod komandom divizijara Mitra Martinovića. Otuda su mi poznati izvjesni događaji iz onih dana, koji se u poratno doba različito predstavljaju, a najčešće nepotpuno i netačno. Ne znam da li to dolazi iz oskudice vjerodostojnih dokumenata, ili se namjerno prikriva i izbjegava reći istina.

Tačnih dokumenata, ukoliko se odnose na operacije Crnogorske vojske u Evropskom ratu ima u operaciskom dnevniku Vrhovne komande, koji je vođen u duplikatu, kao i u aktima Vrhovne komande. Vjerovatno, sve se to sada nalazi u Istorijskom odjeljenju glavnog đeneralštaba. Ukoliko se ne bi u tim dokumentima mogla naći istina, zato što zalazi možda više u političke, nego li vojničke događaje onog vremena, ona bi se našla u dokumentima koja imaju pojedini komandanti i političke ličnosti iz onih dana. Kad bi se sva ta dokumenta iznijela i po njima pisalo – vidjela bi se istina.

Ako se pak, bud iz kakvih pobuda namjerno prikriva i izbjegava reći istina, onda je to velika pogreška, jer istina neće dati goru i crnju sliku od one kakva je stvarna o Crnogorcima poslije rata. Baš zbog toga ne bi trebalo ništa skrivati, a danas se istina može reći bez štete. Istinu ne treba prikrivati još i zato što je na Crnu Goru i Crnogorce bačena ljaga izdajstva opštenarodnih interesa. U poratno doba nacija je naša Crnogorcima udarila šamar po licu. Sve se dobro zaboravilo, a samo nam se kači izdajstvo. Da li pravedno i sa razlogom? Nacionalni je interes da se otkrije istina jer budućnost se zasniva na istinitoj prošlosti, a

* *Svi datumi u tekstu su po starom (julijanskom) kalendaru!*

naša srpska Istorija, na kojoj će se učiti novi naraštaji, mora biti luča istine. Nažalost, mnogi poratni historičari, koji se smatraju od najglavnijih, pišu tako da će ih istorija istine pregaziti. Ne može se prikriti uloga koju je Crna Gora igrala u žuvotu srpskog naroda. Ubijeđen sam da kad bi se istinito iznijeti cio rad, žrtve i patnje Crne Gore i Crnogoraca od početka balkanskih ratova pa do svršetka Evropskog rata, vidjelo bi se da nijedan kraj naše otadžbine nije dao srazmjerno veće žrtve na njen oltar od Crnogoraca, a već i da se ne govori o daljoj prošlosti. Nagrada je zato šamar nacije. To smo najbolje osjetili mi oficiri iz pređašnje Crnogorske vojske, pa usljed nipoštivanja i zapostavljanja, morao je najveći broj izaći pensionisanjem iz vojske, pored ostaloga i zato što smo stavljeni bili u gori položaj i od oficira iz austrijske vojske. Zašto se tako postupalo? Mi Crnogorci nalazimo jedini odgovor da je tako sa nama urađeno, što su to htjeli srbijanski mjerodavni krugovi. Čime se to može objasniti: jedino nekom mržnjom, valjda nesvjesnom koja bi poticala iz bolesnog antagonizma starijeg datuma. Izgleda nam kao da su mjerodavni faktori u Srbiji zaboravili bili da otadžbina opet može doći u položaj da apeluje na vojničke vrline svojih sinova. Mi smo sve to čuteći prenijeli, s uvjerenjem da tom žrtvom činimo uslugu domovini. Kako se postupilo sa nama oficirima iz Crnogorske škole ja sam i preko javnosti pisao u brojevima 43–48 nišičke „Slobodne misli“ od 1933. godine.²

² BOŽOVIĆ, Miro, *Zetski odred u Balkanskom ratu 1912–1913. g.* – Cetinjski odjek, 1/1932, 18, 3; 19, 2; 20, 3; 21, 2; 22, 2; 2/1933, 26, 2; 27, 2; 28, 2; 29, 2; 30, 2; 31, 2; 32, 2; 38, 2; [?], 41, 2; 42, 2; 44, 2; 2/193, 23, 2; 24, 2; 25, 2; 33, 2; 34, 2; 36, 2; 37, 2; 39, 2; 40, 2; 43, 2; *Operacije na skadarskom bojištu od 1. januara 1913. godine do osvajanja Skadra.* – Slobodna misao, 12/1933, 36–42 (sve str. 3); 43, 3–4; 44, 4; [45?]; 46–49 (sve str. 3); 13/1934, 1, 11; 2–7 (sve str. 3); 8, 4; 9–19 (sve str. 3); [20?]; 21, 3; 22, 4; 23–30 (sve str. 3); BOŽOVIĆ, Miro R, *Crna Gora u evropskom ratu. Prvi momenti rata.*

Po mom mišljenju ne može se postaviti pitanje: zašto je pao Lovćen i zašto je nastupio slom Crne Gore? Poslije sloma i propasti Srbije morala je neminovno propasti i Crna Gora. Pitanje treba postaviti: zašto Crna Gora i njena vojska nije pošla stopama Srbije kad su to htjeli Crnogorci, i pored svih nedaća u koje su bili dovedeni raznim oskudicama, intrigama i agitacijama?³

– Slobodna misao, 16/1937, 8, 6; 9, 6; 10, 6; 11, 5; 12, 6; 13, 6; 14, 6; 16, 6; 20, 4; 24, 6; 25, 4; 26, 4; 27, 6; 28, 4; 29, 4; 31, 6; 32, 6; 33, 6; 34, 4; 36, 4; 37, 6; 38, 6; 39, 4; 41, 6; 43, 4; 44, 4; 45, 4; 46, 6; *Crna Gora i njena vojna uloga od 15. juna 1914. do kapitulacije*. – Slobodna misao, 15/1936, 16, 3; 17, 4; 18, 4; 19, 4; 20, 4; 21, 4; 22, 3; 23, 4; 24, 4; 25, 4; 26, 4; 27, 4; 28, 4; 29, 4; 30, 4; 32, 4; 33, 6; 34, 4; 35, 6; 36, 6; 37, 6; 38, 6; 39, 4; 40, 4; 41, 4; 44, 4; 45, 6; 46, 6; 47, 6; 48, 6; 49, 6; 50, 6; 16/1937, 3, 6; *Crnogorska vojska u evropskom ratu. (Po crnogorskim podacima i shvatanju)*. – Slobodna misao, 16/1937, 48, 6; 49, 4; 50, 4; 51, 4; 17/1938, 2, 4; 4, 6; 5, 4; 6, 4; 8, 6; 9, 6; 10, 4; 12, 4; 13, 4; 14, 4; 16, 4; 17, 4; 18, 6; 19, 4; 20, 4; 21, 6; 22, 4; 24, 6; 26, 4; 27, 6; 29, 4; 30, 4; 32, 6; 34, 4; 36, 4; 37, 4; 39, 4; 40, 4; 41, 4; 42, 4; 43, 6; 44, 4; 45, 4; 46, 4; 47, 4; 48, 4; 49, 6; 18/1939, 3, 4; 4, 4; 5, 4; 6, 6; 7, 4; 8, 6; 9, 4; 10, 6; 11, 6; 12, 4; 17, 4; 21, 4; 22, 4; 23, 4; 24, 6; 25, 6; 26, 4; 27, 6; 28, 6; *Austrijski plan za osvajanje Crne Gore*. Slobodna misao, 19/1940, 42, 4; 43, 4; 44, 4. Nedovršeno. (prired. M. Miljić)

³ U Prvom svjetskom ratu Miro Božović je bio kapetan u Crnogorskoj vojsci (rođen 1882) i „spadao u najspremnije oficire školovane u crnogorskoj vojnoj školi“. Nalazio se u štabu crnogorske Vrhovne komande, koji je obrazovan 23. avgusta 1914. godine. Kralj Nikola je za načelnika štaba postavio srpskog generala Boža Jankovića, a za pomoćnika pukovnika Petra Pešića. U štab Vrhovne komande, što je neshvatljivo, ušla su još tri člana srpske vojne misije i dva crnogorska kapetana – Miro Božović i Blažo Marković.

Dr Novica Rakočević konstatuje:

„Formiranjem crnogorske Vrhovne komande od srpskih oficira, crnogorska vojska, premda je kralj Nikola bio njen Vrhovni komandant, faktički je stavljena pod komandu srpske Vrhovne komande, ne samo u pogledu izvođenja

Onakav pad Lovćena i slom Crne Gore prouzročen je raznim činima onoga doba od početka rata pa do sloma. Propasti se moralo, Lovćen je morao pasti, ali ne na onaj način. Izgovor da se nijesmo mogli povući za Srbijancima, pošto smo obezbijedili njihovo povlačenje i u velikom broju ih spasili od ropstva – ne može opstati. Jer kad su Srbijanci, uopšte manje pokretni od Crnogoraca, mogli doći sa Save i Dunava na more, mogla je to isto učiniti i Crnogorska vojska u 4–5 marševa.

Da bi se mogao shvatiti i razumjeti onakav pad Lovćena i slom Crne Gore, potrebno je znati unutrašnji život Crne Gore i njene vojske. Da se to iznese trebao bi čovjek dobrog pera i opreme. U oskudici i opreme i dokumenata, ja se ne mogu upuštati u opisivanje toga života, već ću samo naglasiti neke presudne činjenice, koje su najprije pomogle da se dođe do moralnog sloma, kom je slijedio potpuni slom i kapitulacija Crnogorske vojske. O materijalnim oskudicama u toku cijelog rata takođe ne mogu govoriti, mada su one bile takve, da ni jedna vojska uz takvu materijalnu opremu apsolutno ne bi mogla izdržati u ratu i dati ono što je izdržala i dala Crnogorska vojska. Jer ona je uz

operacija nego i u pogledu snabdijevanja ratnim materijalom i hranom. Međutim, nije bilo moguće postići potpunu saglasnost i harmoniju između kralja Nikole i srpske vojne misije. Od prvog dana dolaska misije, na Cetinju, stalno izbijaju nesporazumi na vojnom terenu, koji se potom prenose i na politički teren.

General Janković u komuniciranju sa kraljem Nikolom stalno istupa kao delegat srpske Vrhovne komande. On od prvog dana svoga dolaska vrši pritisak na kralja da ispuni plan srpske Vrhovne komande o upućivanju dvije trećine crnogorske vojske za operacije u jugoistočnoj Bosni.“

Zbog zauzeća Skadra, bez njegovog znanja i odobrenja, ali i iz političkih razloga, general Janković podnosi ostavku na dužnost načelnika štaba Vrhovne komande (26. juna 1914), a na njegovo mjesto dolazi pukovnik Petar Pešić, što je za Crnogorsku vojsku i državu bilo baksuzno i kobno. (*priređ. M. Miljić*)

nevjerovatnu oskudicu i oružja i druge opreme, uvijek, sve do sloma tukla mnogo jačeg neprijatelja, i od njega sačuvala svoj teritorij na cijelom frontu sve do sloma.

Život Crne Gore i njene vojske bio je prilično zatrovan još od skadarskog nauspjeha u Balkanskom ratu, međusobnim optužbama, ogovaranjima, nipoštivanju i intrigama. To se produžilo i toku cijelog Evropskog rata pa i poslije njega. Posljedice takvog stanja počele su se pokazivati odmah u početku Evropskog rata na frontu Grahova, a poslije se produžavale u toku cijelog rata, kad manje kad više, dok najposlije nijesu dovele do onakvog završetka državnog života Crne Gore i njene vojske.

Bilo je ljudi i oficira koji su na vrijeme predviđali zle posljedice svega toga i koji su imali i volje i snage da to spriječe. Ali zla kob Crne Gore sa najvišeg mjesta to je sprečavala. Ko poznaje Crnogorce, zna da su do krajnosti pravdoljubivi u svakom pogledu i da za ljubav pravičnosti snose i najveću strogost – ali su i plašljivi od zakonskih posljedica. Zato je bilo moguće i pored velike oskudice u svim srestvima za život i borbu vojske i naroda – zvesti i održati punu disciplinu. Jer dok su u Srbiji ubiveni na stotine vojnika, po sudskoj presudi i bez ove, za nedisciplinu – dotle u Crnogorskoj vojsci dovoljno bilo bi to učiniti desetorici. Mjesto toga oslobođavani su putem milosti i oni koji su osuđivani od sudova. Za intrige, defetizam, pobunu, neposlušnost, pljačku, povredu starješinstva niko nije ni kažnjavao. Čak i od ljudi na najvećim odgovornim položajima moglo se čuti i ako u ogorčenju – što gore to bolje. Posljedica svega toga bila je da se u odsudnom momentu nije moglo komandovati, već je na najvažnijim tačkama fronta nastupilo rasulo, a na najvećim mjestima uprave – klonulost i pometnja.

U knjizi *Pad Crne Gore*, iako s drugom tendencijom i ciljem koji se ne da pravdati, g. Miloš Živković naznačio je duševno stanje izdišuće crnogorske države. Ali je trebao jače apostrofirati one koji stvoriše onakvo stanje i one koji ne umješe ili ne

htjedoše da ga spriječe. Bilo bi dobro da je to učinio, jer mnoge stvari bi se otkrile i postavile na pravo mjesto. To bi dalo povoda da tangirani izađu sa istinom na javnost, jer Crnogorci koji su bili na vodećim položajima čute i ponešto procijede kad su lično tangirani, ili brane samo svoj rad.

Gospodin Živković je dodirnuo najviše intrigu sa lažnom famom da kralj Nikola ima tajni savez sa Asutrijom. Ta intriga najviše je nanijela štete i bila najkobnija od svih ostalih intriga i agitacija. Da je bila istinita ona bi od svršetka rata do danas bila i dokazana. Bez sumnje ne bi se prikrivala nego bi se ti dokumenti o dokazu skupo platili. Ni g. Jovan Jovanović u knjigama *Stvaranje zajedničke države* – nije stvarno ništa dokazao. Naprotiv, iz poratne literature vidi se da ni Austrija nije namjeravala ostaviti dalje postojanje crnogorske države. Iz memoara predsjednika francuske republike vidi se da ona 1917. god. preko Siksta Burbonskog nudi da se Srbiji dade Crna Gora. Zar bi ona to činila, kad bi bilo istinito ono sa čime se intrigiralo o savezu Crne Gore i Austrije. Teško je vjerovati da bi to čak i jedna Austrija mogla činiti.

Intriga o tajnom savezu Crne Gore i Austrije prepričavala se uglavnom u dvije varijacije. Prema jednoj – kao da je knjaz Danilo, po svom odlasku u junu 1915. godine na francusku rivijeru, stupio u vezu sa Austrijom i Nemačkom preko Švajcarske. I na osnovi ranijih sporazuma – ugovorio da Crna Gora zatraži mir, a po svršetku rata dobiće Skadar sa sjevernom Albanijom, Kosovo do Kačanika, Novopazarski sandžak sa Goraždem i Fočom do obale Drine. Po drugoj varijaciji – od Crne Gore, Srbije (što bi ostalo od Bugara) Bosne, Hercegovine, Dalmacije i Hrvatske, obrazovala bi se treća Azburška država sa Petrovićima na čelu.

Ova intriga o savezu Austrije i Crne Gore potisla je sve ostale intrige. Ona se prvi put pojavila u junu mesecu 1915. godine, a raširila se u velikom poslije naše okupacije Skadra i sjeverne

Albanije u tolikoj mjeri, da su se sve ostale intrige i agitacije zaboravile. Sada se stalo govoriti da Crna Gora okupira Skadar po nagovoru Austrije da oslabi front spram nje. Kao dokaz za to navodila se neka isplata Crnogorske banke duga nekoj banci u Skadru i famozni sastanak knjaza Petra sa austrijskim pukovnikom Hupkom negdje u grbaljskom primorju. Sama okupacija Skadra netačno je predstavljena. (Ovaj čin okupacije Skadra koji je u *Ratniku* opisao đeneral Pešić, kao dokaz da se sa kraljem Nikolom nije moglo iskreno raditi, nije potpuno opisan, o čemu ću docnije napomenuti).

Ne znam otkuda i zašto je potekla priča o isplati duga nekoj Skadarskoj banci. Intrigama se htjelo dokazati da je ta isplata imala za cilj da novcem snabdije austrijski Konsulat i austrijske agitatore u Albaniji, kao da Austrija nije imala drugog puta i načina da ih snabdijeva novcem, kad su njene podmornice i manje ratne lađe često krstarile duž albanske obale. Ali se sjećam i znam vrlo dobro da je u maju mesecu 1915. god. knjazu Petru kao komandantu Lovčenskog odreda odobrila Vrhovna komanda da se može sastati sa austrijskim vojnim vlastima u Boki da bi se sporazumjeli da austrijska avijatika ne bombarduje crnogorske otvorene varoši. Ovo je bilo poslije uskršnjeg pokolja i masakra žena i djece od strane bomba austrijskih aviona na Uskrs 1915. godine u Podgorici. Iz ovog sastanka ispredale su se razne priče i intrige. Koliko se je vjerovalo tim pričama, najbolje se vidi iz jednog ruskog diplomatskog izvještaja, poslanog sa Krfa 27. februara 1916. godine, i objavljenog u „Novoj Evropi“. U tom se izvještaju navode čak imena povjerenika knjaza Petra koje je slao u Kotor dva put nedjeljno. Taj ruski izvještaj svojom sadržinom uglavnom se bazira i ponavlja priče koje su intrigatorski širene po Crnoj Gori od juna meseca 1915. godine, t.j. od naše okupacije Skadra.

Šta se je stvarno govorilo na sastanku knjaza Petra i Hupke nije još utvrđeno. Možda će pukovnik Hupka to nekada objaviti.

Službeni izvještaj komandanta Lovčenskog odreda govorio je da se ugovorilo da avioni ne bombarduju naše varoši. U zamjenu za to crnogorska artiljerija uzdržaće se od bombardovanja privatnih i humanih zgrada i ustanova u Boci. Intrige nijesu htjele vjerovati ovom službenom izvještaju. Ali ako se neće njemu vjerovati, morala bi se pokloniti vjera službenom izvještaju samoga Hupke.

O tom Hupkinom izvještaju ispričao mi je uvaženi prota Bućin iz Kotora na Vidovdan 1919. godine za vrijeme ručka u oficirskom domu u Tivtu, gdje je bio došao radi regrutske zakletve, uglavnom ovo:

Poslije sloma Austrije, kao predsjednik Narodnog vijeća imao je prilike da upozna sadržinu službenog Hupkinog izvještaja kog je podnio đeneralu Novaku u Herceg Novi poslije sastanka sa knjazom Danilom. U tom izvještaju opisan je Hupkin put autom iz Boke do crnogorske pretstraže u grbaljskom primorju. Zatim kako je primljen na prestraži, gdje su mu oči vezane, i kako je skoro čitav sat vođen do neke kuće na mjestu sastanka. Pratioci su ga uveli u neku sobu sa spuštenim zavjesama na prozorima. Tu je našao knjaza Petra sa brigadirom Pejanovićem i drugim oficirima, koje je poznavao iz svog službovanja kao vojni ataše na Cetinju. Čak opisuje i pripremljenu zakusku od hljeba, sira, vina i konjaka (slaba Lukulova gozba) Dalje u izvještaju govori da mu je preko očnog poveza uspjelo vidjeti nekoliko oficira i vojnika. Za oficire govori da su dobro odjeveni, a vojnici slabo, za koje veli da zna da su u napadu dobri, a u odbrani hrđavi. Izlaže privatne razgovore uz zakusku i veli da mu je tom prilikom brigadir Pejanović rekao – Ma koliko da se trudimo ne možemo razviti mržnju kod naših vojnika protivu Austrije, jer ima još dosta živih učesnika koji se sjećaju dobra i usluga koje je nama nekada činila Austrija u borbi protivu Turaka (da se mogla čuti moja malenkost Crna Gora ne bi ratovala protiv Austrije). Zatim govori kako je ugovoreno u pogledu bombardovanja avijatike.

Dakle u tom izvještaju nema ničega što bi opravdalo intrige o nekom sporazumu, o kom su ispredane svakojake priče. Naprotiv, vidi se da je tom prilikom sa prijemom pukovnika Hupke postupljeno po ratnom propisu. Da li je bilo više sastanaka – to ne mogu reći. Uostalom, postoje i danas ljudi koji bi o tim sastancima mogli reći pravu istinu. Tako gđin. komandir Petar Lompar, jedan između najspremnijih crnogorskih oficira, bio je u to vrijeme šef štaba Lovćenskog odreda kod knjaza Petra. On bi mogao reći, a i dužan je da iznese istinu o tim sastancima, kao i rad trupa Lovćenskog odreda od 25–31. decembra 1915. godine, t.j. za vrijeme borbe i pada lovćenskih položaja. Tako da se jednom te stvari postave na pravo mjesto i da se zna ko nosi odgovornost za onakav pad Lovćena. Što se mene tiče, ja kad bih mogao, napisao bih to ognjem na nebu, pa nek se vidi da li zbilja crnogorski vojnik nije htio da se dalje bori; ili je to udešena majstorija.

Gdje je korijen intrige o šurovanju između Crne Gore i Austrije, nije još objašnjeno. Prve pismene podatke o tome nalazimo u izvještajima načelnika štaba crnogorske Vrhovne komande i srbijanskog delegata u Crnoj Gori, pukovnika Pešića. On u depešama pov. Dbr. 1180 od 4. jula 1915. g. izvještava Vrhovnu komandu u Kragujevcu, kao da postoji ugovor između Crne Gore i Austrije, po kom Crna Gora ima voditi demonstrativnu borbu. U depeši pov. Dbr. 1447 od 31/8 1915. godine, koju je poslao sa Cetinja ministru vojnom u Niš i Vrhovnoj komandi Kragujevac, pominje opet priču o savezu između Crne Gore i Austrije.

U tim depešama g. pukovnik Pešić nije naznačio izvor odakle mu podaci o tom savezu. To nije učinio ni poslije rata. Teško je pretpostaviti da je onakve izvještaje mogao slati i onako teško osumnjičiti Crnu Goru kod srbijanske Vrhovne komande i Vlade prema onoj – „rekla kazala“. Naprotiv, vjerovao sam da radi, kao načelnik štaba crnogorske Vrhovne komande, časno i srpski. Punih 16 mjeseci proveo sam u Vrhovnoj komandi pod njegovom

neposrednom komandom. Ono što je radio kao srbijanski delegat ne znam, niti sam mogao znati. Ali rad u Vrhovnoj komandi poznat mi je. Nikada nijesam posumnjao ni povjerovao u hrđave namjere srbijanskih oficira koji su sačinjavali crnogorsku Vrhovnu komandu. Baš zbog toga moga ubjeđenja, svakom prilikom koja bi se ukazala, ja sam suzbijao priče o tome. Da ja ne umijem da uočim i prozirem namjere – rečeno mi je ne jedan put. No nikada nijesam pokoleban u svom ubjeđenju, sve dok je g. Pešić objavio u *Ratniku* svoje izvještaje koje je slao kao delegat. Iz njih se može izvesti zaključak – prema onoj crnogorskoj izreci – „Manit mi ga kazivao“. Ne vjerujem ni u ono što je on poslije rata u polemici iznio i rekao, kao da je on predviđao događaje i našao za bolje da Crnogorska vojska ostane u zarobljeništvu, a njen Vrhovni komandant da se kao izgnanik bez igdje ikoga potuca po tuđini jer da bi bili smetnja ujedinjenju. Ne, u to neću da verujem ni danas. U istoriji nemamo primjera da onaj koji vodi jednu vojsku radi protivu časti oružja te vojske, pa to nije mogao biti ni srpski oficir. Meni se čini da ono što je g. Pešić rekao u polemici, prije je neko ambiciozno hvalisanje njegovog predviđanja ishoda rata, nego da je zbilja i on pridonio onakvom završetku života izmučene Crnogorske vojske. Naprotiv, koliko je to mogao ocijeniti površni posmatrač, izgledao je da je on umio zadobiti puno povjerenje kralja Nikole. Naposljetku i da je zbilja pukovnik Pešić hteo dati onakav završetak Crnogorskoj vojsci, on je bio i suviše mali da to izvede. Ono se moglo dogoditi zato što je to htio kralj Nikola. Može samo biti pitanje da li je g. Pešić ubjeđivao u krajnju pobjedu Austrijanaca kako to neki tvrde.

Odakle i od koga je potekla priča o savezu Crne Gore i Austrije, odnosno o izdajstvu crnogorskom, još se tačno ne zna. Ali koliko se meni čini, tu su priču u ono vrijeme, nažalost, usrdno su prihvatili izvjesni ondašnji crnogorski nazovi državnici. Nijesu je suzbijali već pomoću nje imali za cilj oboriti ondašnju vladu.

Ta priča sugerisana je i savezničkim poslanicima na Cetinju, koji su o tome, bez sumnje, obavijestili svoje vlade. I vjerovatno zbog te fame one nijesu vjerovale Crnoj Gori u najodsudnijem momentu. Da li su bar danas svjesni koliko su zla i sramote nanijeli nesrećnoj otadžbini, a sve iz pohlepnosti za vlast. Grijech koji se nikada ne da iskupiti. Crnogorci bi morali zahtijevati od g. Pešića da kaže ko mu je dao priču o crnogorsko-austrijskom savezu. Ovo zato što je iz nje poteklo svo zlo koje je dovelo do onakvog duševnog stanja Crnogorske vojske u odsudnom momentu kad je bila na prekretnici da pođe putem slave ili obezčašćenja.

Priča o tom savezu toliko se razvila u novembru i decembru 1915. godine u jedinicama Lovčenskog i Hercegovačkog određa da je njima ubila boračku sposobnost. Već se tada počelo otvoreno govoriti – Zašto ginuti kad će se do mira ionako doći. Ovo više nije borba za otadžbinu, već kao da te pašče pojede, da bi se izvela prikrivena igra itd. Sve se to širilo na neki tajanstveni način, iza leđa i krijući od savjesnih oficira, koji su postali nemoćni u borbi protivu toga zla. Bili su svjesni da je to kobna laž, pa su i u potonjem momentu, kad su povedeni pregovori o primiriju, bili ubijeđeni da se može primiti samo častan mir. U protivnom da će se poći stopama Srbije.

Sandžačka vojska bila je uglavnom sačuvana od te otrovne intrige, zato što je bila daleko od okuženog Cetinja. Baš zato što je bila sačuvana od tih intriga i agitacija, bila je u stanju onako sjajno izvršiti obezbjeđenje lijevog boka Srbijanske vojske od Višegrada, pa skoro do Ivanjice, sve dok je ova umakla neprijatelju, i nanositi neprijatelju udarce na Tari i Limu od Božića do Nove 1916. godine. Boračka vrijednost njenih bataljona niukoliko nije bila veća od onih na Lovčenu. Naprotiv, bataljoni na Lovčenu su imali jaču tradiciju, ali je agitacija učinila svoje.

Ja sam se u izlaganju duže zadržao na štetne posljedice intriga o fami tajnog saveza⁴ sa Austrijom, zato što su one bile najkobnije od svih ostalih. No prije ovih intriga postojale su razne druge, koje su takođe štetno uticale. Potrebno ih je znati da bi se pravilna slika dobila, šta su te intrige učinile i do čega su dovele moralno stanje vojske, baš kad je trebalo pokazati najviše srčanosti.

Tako na primjer odmah u početku rata na strani Grahova otpočeli su neredi, otkazivanje poslušnosti itd. Sve je to odmah bilo začinjeno agitacijama i intrigama: Kao zašto da napadamo na Dvrenik kad su ga ranije prodali Janko i drugovi. Tu su otpočele pobune i otkazivanje poslušnosti pred neprijateljem u tolikoj mjeri da su jedinice otkazivale poslušnost, a vojnici odbacivali starješine i birali druge po volji, neće pod jednim komandantom već oće drugog itd. Svemu tome pomogla je krajnja oskudica u sredstvima, osobito u ishrani. Kakvo je bilo stanje u tom pogledu dovoljno će biti da napomenem da mi prvih dana početka rata nijesmo imali šta dati vojnicima za hranu. Prva ishrana organizovana je tako što je seljacima na njivi

⁴ Taj monstruozi, demonski falsifikat demistifikovao je profesor Risto J. Dragičević svojom knjigom „*Tajni ugovor*“ *Crne Gore sa Austrijom*, Cetinje 1968.

On je utvrdio da je autor toga famoznog falsifikata, koji je po Crnu Goru imao katastrofalne posljedice, Radovan Perović-Tunguz, u sprezi sa srpskom vladom. R. Dragičević navodi priznanje Danila Tunguza-Perovića, Radovanovog brata, dato 10. marta 1961. godine u Beogradu:

„Moj brat dr Radovan Perović Tunguz, onda pitomac vlade Srbije, kazao mi je da je on, u ondašnjoj konjunkturi i raspoloženju, redigovao i objavio tobožnji tajni ugovor između Crne Gore i Austrije. Sjećam se i toga da mi je rekao da je pogriješio pa označio da je Ministar inostranih poslova bio Goluhovski, koji to onda nije bio.“

Taj falsifikat je datiran, navodno, na Cetinju 30. jula 1907. godine, a potom je kasnije potajno širen, naročito u toku rata. (*priređ. M. Miljić*)

rekvirirano nepožnjeveno žito. Intendantske jedinice vršile su žetvu, vršidbu i meljavu. Seljaku, čije se žito rekvirira, davat je bon poslije vršidbe. Ali sve to nije moglo opravdati nereda, jer se rat poveo u odbranu Srpstva, kad je bilo pitanje biti ili ne biti.

Ma da su vojni zakoni i propisi bili strogi i starješinama davali prava veća no ma u kojoj drugoj vojsci u pogledu održanja reda i discipline – oficiri su bili nemoćni, bez autotiteta i pravog drugarstva. Država od ranije nije ništa učinila da stvori taj autoritet. Vrhovna vojna uprava i viši komandanti, mjesto da u korijenu presijeku bune i intrige, počeli su samo umirivati, praštati kolektivne krivice, ne hoteći vidjeti da samim tim donekle im povlađuju i daju za pravo. Crnogorska nazovi inteligencija igrala je vajnu ulogu. Najvećim dijelom razmještena po indendantskim ustanovama i vojnim stanicama, ukoliko nijesu ostali kao činovnici na dužnostima – izmišljala je i širila, nekažnjeno, svemoguće smicalice i rugalice na račun starješina.

Sam dolazak i formiranje Vrhovne komande od oficira iz Srbije bio je predmet intriga i agitacija, pa se različito predstavljao i tumačio. Zbilja formiranje Vrhovne komande samo od oficira iz Srbije iznenadilo je i crnogorske oficire. Ali tome se nije smjelo prigovarati, jer je bilo uvjerenje da kralj i serdar Janko znaju šta rade. Oni su pristali ne samo da Vrhovnu komandu formiraju oficiri iz Srbije, već da se i 2/3 Crnogorske vojske prebace u Novopazarski sandžak, a samo 1/3 je ostavljena na frontu od mora, preko Lovćena, Cuca, Grahova pa sve do Šćepan polja na ušću Tare i Pive. Vojska u Sandžaku bila je odvojena od Stare Crne Gore teško prelaznim planinama, kroz koje nije bilo nikakve putne veze, osim običnih staza. Zbog toga ona nije bila u stanju priteći u odbranu Stare Crne Gore u kritičnom momentu. I kad je taj momenat nastupio, pomoć je stigla dockan. Dakle, upotreba i raspored Crnogorske vojske bili su protivni sigurnom obezbjeđenju crnogorske teritorije. Onakav njen raspored pravdao se opštim interesima, jer zbilja za

vrijeme svake austrijske ofanzive u Srbiju, Crnogorska vojska u Sandžaku izvršila je obezbeđenje lijevog boka Srbijanske vojske, a naročito prilikom sloma.

Izgleda da je onakav raspored Crnogorske vojske izvršen po nekom ugovoru ili sporazumu između Srbije i Crne Gore.⁵ Iz dokumenata koja je objavio u *Ratniku* g. Pešić vidi se da se on i g. Janković pozivaju na taj sporazum, što znači da je postojao. Za njega nije znala javnost, pa ni oficiri, a to je bila šteta. Zato su intriganti mogli svemu tome davati tumačenja kakva su oni htjeli. Tako npr. oni su širili priču da Vrhovna Komanda nije formirana isključivo od oficira iz Srbije zato što su to htjeli Kralj i Vlada radi boljeg bratstva i jedinstva komandovanja, već zato što saveznici ne vjeruju ni Kralju ni Vladi, jer bi pokrali novac i drugo, koje saveznici daju za vojsku. Ovako Srbija vrši kontrolu da to ne čine.

Nasuprot ovakvih i sličnih agitacija o dolasku oficira iz Srbije i predavanja u njihove ruke Komande nad Crnogorskom vojskom – iz okoline dvora opravdavao se taj čin uglavnom ovako: Poslije rata Srbija i Crna Gora moraju biti ujedinjene u jednu državu zajedno sa Bosnom, Hercegovinom i Dalmacijom. Pitanje dinastičko riješiće Velika narodna Skupština. Naša dinastija ima prestiž u svim krajevima koji su pod Austrijom – đeneral Janković je stari ljubimac Obrenovića. Pola Srbije biće za našu dinastiju itd. Zbilja dinastičko pitanje raspravljano je onako povjerljivo u užem krugu. Mi smo ga oficiri shvaćali tako da će se jedna dinastija odreći svojih prava uz materijalnu naknadu. Svoj opstanak za oficire takozvane stojeće vojske (iz škole domaće i inostranih) shvaćali smo da ćemo se razvrstati po

⁵ Vojvoda Radomir Putnik, načelnik štaba srpske Vrhovne komande, izradio je 6. avgusta 1914. godine „Zajednički plan dejstva srpske i crnogorske vojske u ratu protiv Austro-Ugarske“. Srpska vojna misija od 5 članova stigla je na Cetinje 21. avgusta 1914. godine. (*prired.* M. Miljić)

klasama i stati na lijevo krilo svojih drugova iz Srbije. Nijesmo mogli nažalost shvatati ono što nas čeka u zbilji, i da ćemo sve do 1933. godine biti tretirani kao da potičemo iz srbijanskih podoficirskih škola. Nikada nijesmo mogli pomisliti da će nam se oduzeti prava koja smo imali po zakonima uže otadžbine, kad ona bude ujedinjena sa ostalim Srpstvom.

Razne intrige i agitacije širile su se. One su se uvukle među đačke bataljone u Podgorici, a naročito u Peći, gdje su bili inspektori nastave oficiri iz Srbije. Ovi đaci trebali su postati rezervni oficiri i pojačati naš oficirski kadar. Ali te žalosne intrige i agitacije upravo konspiracije, to su spriječile. Sjećam se dobro da je zbog njih u đačkom bataljonu u Peći uhapšen instruktor major Antić i pod optužbom vraćen natrag u Srbiju po naređenju Vrhovne komande, jer ova nije dala da za krivicu odgovara vojnim sudovima u Crnoj Gori.

Govorilo se da te konspiracije i intrige potiču od izvjesne grupe oficira u Srbiji koji su sebi postavili za cilj da, ne birajući sredstva, uklone kralja Nikolu i muške članove njegovog doma, kao smetnju narodnom ujedinjenju. (Da je zbilja nešto htjelo da se uradi u tom pravcu, uvjerio sam se ja lično iz jednog kratkog razgovora ovdje u Dubrovniku sa g. Milanom Kurilićem, sada narodnim poslanikom, koji je bio dobrovoljac u Srbiji i učesnik u toj namjeri. On veli da su ga iz Kragujevca uputili u Niš g. Pašić od kog je u zlatu primio 450 napoleona. Od tog novca su njih 7 kupili revolvere, satove i odijelo različito od onih što su u opremi Srbijanske vojske. Zna se zašto. Gospodinu Nikoli Pašiću bilo je rečeno da će to društvo biti prebačeno na Crnogorski front u Hercegovini radi agitacije u narodu za sjedinjenje sa Srbijom, a ne Crnom Gorom. No jedan od njih stvar je pronevjerio, te su vraćeni s puta od Sjenice) Kad je naš crnogorski delegat kod srbijanske Vrhovne komande, brigadir Jovo Bećir, pokušao da se svemu tome stane na put, upoznavši i samog g. Pašića i ruskog poslanika u Nišu sa tako štetnim radom

i namjerama – onemogućio je svoj opstanak kao delegat i vratio se natrag u Crnu Goru.

Koliko je bilo istine u svemu tome, teško je reći. Ali te razne agitacije, koje su imale glavni cilj ujedinjenje Srbije i Crne Gore, stvorile su rovito i nesnosno stanje u kom niko nikom nije vjerovao. One su se širile na frontu kod vojske, naročito u doba zatišja, a Crnogorci kad nema borbe vole razglabati o svemu i svačemu. Zbog tih agitacija na frontu Hercegovačkog odreda bilo je došlo i do jednog suđenja kapetanu Vladu Zimonjiću, koji je ustao protiv takvih agitacija, i optužen za klevete. Nije osuđen. Iz izvjesne sredine te su agitacije objašnjavane kao da srbijanska politika ide za tim da se Crnogorci što više kompromituju, da bi se pri ultimi moglo reći – nijeste ništa učinili, ni na što nemate pravo, već imate slušati kao Mačedonci. Naša uprava ili nije htjela, ili nije umjela da to spriječi.

Ponovo napominjem da su se ovako razne intrige i agitacije širile od početka rata do juna 1915. godine, a tada se javila ona o ugovoru sa Austrijom, da se rat vodi neiskreno. Kao da se rat može neiskreno voditi i prolivati narodna krv za jedan ideal, a težiti nečemu drugom. Tu laž najočitije su dementovale žrtve crnogorskih vojnika.

Svemogućće intrige i agitacije uticale su negativno u vojsci, a još više u pozadini, i na koncu pomogle da se, uz ostale uzroke, dođe do klonulosti i rasula, na prvom mjestu vodećih krugova, a zatim i vojske.

Ja sam napomenuo da se intriga o savezu Crne Gore i Austrije razvila u vremenu poslije naše okupacije Skadra i u tom cilju taj događaj je uveliko iskorišćen. Zato će biti od interesa da se taj događaj bolje rasvijetli.

Okupaciju Skadra opisao je đeneral Pešić u *Ratniku* (sveska novembar i decembar 1924 god). Ona je tu opisana onako kako je shvaćena u Vrhovnoj komandi, radi toga da pokaže kako se sa kraljem Nikolom i njegovom vladom nije moglo iskreno raditi.

Iz tog opisa se vidi da je Vrhovna komanda, odnosno đeneral Janković upotrebio sav uticaj da se ne izvrši okupacija Skadra, pravdajući to vojničkim razlozima; uglavnom radi toga da se ne bi oslabila naša snaga spram Austrijanaca. Za svakog poznavao- ca ondašnjih prilika jasno je da taj razlog nije bio glavni. Jer sama okupacija pokazala je da su trupe Starosrbijanskog odreda i one sa Bojanskog sektora Lovćenskog odreda bile dovoljne za izvršenje okupacije, bez i najmanjeg pojačanja sa jedinicama iz Zapadnog fronta. Ne samo to, već pošto je okupiran Skadar, dio trupa Bojanskog sektora mogao se povući na Zapadni front, zato što su poslije okupacije Skadra Albanci mirovali i nijesu smjeli ni pokušati da se bune i pljačkaju.

Ja se uzdržavam od ponavljanja onoga što je rečeno u pomenutom opisu đenerala g. Pešića, već ću izložiti ono što u njegovom opisu nije rečeno, te će se taj čin bolje rasvijetliti i predstaviti kakav je stvarno i bio.

Pitanje okupacije Skadra javilo se kod nas u drugoj polovini maja meseca 1915. godine, kao posljedica akcije arbanaških bandi koje su pljačkale naše transporte hrane i drugih potreba za vojsku u Medovi i rijekom Bojanom. Osim toga u Skadru, na vratima Crne Gore, bio je austrijski konsul. Tu je bilo zborište i pribježište albanskih prvaka, ne samo iz sjeverne Albanije, već i izbeglih sa Kosova, na čelu sa Isom Boljetincem. Oni tu nijesu mirovali, već činili sve što su mogli protivu Crne Gore i njenih interesa. Kad je Skadar okupiran oni su, njih oko 30, internirani u Nikšić. Samo to bio bi dovoljan razlog da se Skadar okupira.

Nepobitni je fakt da je pitanje okupacije Skadra u samom svom početku naišlo na punu zlu volju u Vrhovnoj komandi. To niko od Crnogoraca nije mogao shvatiti. Vojnički razlozi, kao što sam već rekao, nijesu mogli biti uzrokom. Onda ostaju jedino politički razlozi i eventualne direktive, koje je mogao imati đeneral Janković, kao srbijanski delegat. Inače onakav postupak u protivljenju okupaciji Skadra ne da se razumjeti.

U drugoj polovini maja meseca 1915. godine Risto Popović, kao zastupnik ministra vojnog, podnio je Vrhovnoj komandi jedan akt u kom je obrazložio potrebu okupacije Skadra i molio Vrhovnu komandu da naredi komandantu Starosrbijanskog odreda da okupira Skadar, a komandantu Lovćenskog odreda, da sa trupama Bojanskog sektora pređe rijeku Bojanu i okupira Medovu.

Na ovakav zahtjev ministra vojnog Vrhovna komanda mu je odgovorila da se okupacija ne može dozvoliti iz vojničkih razloga, kao i iz političkih, jer su granice Albanije određene Londonskim ugovorom, a ona je neutralna država. Čak su u tom odgovoru citirane i granice između Crne Gore i Albanije od Bojane ka pravcu Gusinja – kao da se to nije znalo u Ministarstvu vojnom. Zato je takav odgovor donekle davao utisak ironije.

U ovo isto vrijeme i srbijanske trupe na frontu Albanije pošle su na takozvane strategiske položaje i prešle granicu Albanije. Uporedo sa njima kretale su se od Čafa Morin ka Drimu i Valboni i naše trupe Starosrbijanskog odreda. Za vrijeme tih pokreta dolazilo je do jačih nesporazuma između srbijanskih i crnogorskih trupa. Zbog toga se komandant Starosrbijanskog odreda, brigadir Vešović, žali Vrhovnoj komandi jednom depešom u kojoj se kaže: da se spram njegovih trupa Srbijanci obezbjeđuju kao spram neprijatelja, da mu kidaju telefonske veze, i njegovim povjerenicima koje šalje u Albaniju onemogućavaju rad. Na završetku depeše moli Vrhovnu komandu da se to spriječi i ubuduće prestane, jer će u protivnom svakog srbijanskog vojnika koji bude uhvaćen da kida veze ili druga neprijateljska akta na licu mjesta kazniti kao običnog zločinca. Ovaj izvještaj brigadira Vešovića učinio je mučan utisak. Đeneral Janković mu je odgovorio jednom oštrom depešom u kojoj ga obavještava da će stvar biti predana da se uredi putem Ministarstva spoljnih poslova i naređuje mu da se ubuduće služi riječima dostojnim službe jednog vojnika.

Sljedećih dana do 30. maja primani su izvještaji brigadira Vešovića o borbama sa Arnautima, koje odbija i goni, i postepeno napreduje u Raš i Krasliće ka r. Valboni.

Kako se u ove dane vodila prepiska i sporazumijevanje između Ministarstva vojnog i Vrhovne komande o mogućnosti i nemogućnosti okupacije Skadra, to se u Vrhovnoj komandi naziralo da brigadir Vešović ima namjeru prodrijeti ka Skadru. Zato mu je koncem maja i određena linija na kojoj se ima zadržati i da je ni u kom slučaju ne prelazi.

Kad je bilo jasno da se u Vrhovnoj komandi neće dozvoliti okupacija Skadra, onda se prešlo na sporazumijevanje ministra vojnog sa brigadirom Vešovićem. Ta prepiska nije bila poznata Vrhovnoj komandi, pa je i dalje ostala nepoznata. Vjerovatno zato je i ne pominje g. Pešić u opisu okupacije Skadra. Ja sam tu prepisku pročitao u Ministarstvu vojnom poslije okupacije Skadra. U njoj je uglavnom ovo: Pored već pomenutih razloga za okupaciju, brigadir Vešović izvještava ministra vojnog o namjerama Srbijanaca u Albaniji; da se oni neće zaustaviti na strateškim položajima, već prodiru dalje. Jednim dijelom snaga prodrijeće pravcem ka Sandovani di Medua i Skadru, koji će okupirati i zadržati do svršetka rata. Po svršetku rata Skadar će ustupiti Crnoj Gori, ali će zato uzeti Metohiju i Crnu Goru baciti na planinski hrbat. Oni nas ne žele vidjeti u Metohiji. Zato moli da mu se dozvoli nastupanje ka Skadru.

Iz naređenja koja je ministar vojni slao brigadiru Vešoviću vidi se da ga je obavijestio kako je stvorena teška situacija po pitanju okupacije, pa mu se ne može dozvoliti nastupanje ka Skadru, pored ostaloga i iz bojazni da su njegove snage male, da će naići na jak otpor Arnauta. I zato postoji opasnost da će zapasti u tešku situaciju. Usljed toga za njegovo spasavanje morale bi se upotrijebiti trupe sa Zapadnog fronta. To je baš ono što bi stvar još više pogoršalo. Zato mu se ne može dozvoliti nastupanje ka Skadru.

Na ovakva naređenja brigadir Vešović je odgovorio da su njegove trupe dovoljno jake za izvršenje postavljenog zadatka i da on za to garantuje. Završava da on ne može dozvoliti da se preko njegovih leđa na taj način krnje interesi Crne Gore, pa odlučno zahtijeva da mu se dozvoli nastupanje ka Skadru, ili da ga u najkraćem roku smijene sa položaja kamandanta Starosrbijanskog odreda. Tek na taj zahtev ministar vojni mu je dozvolio nastupanje u cilju okupacije Skadra. U isto vrijeme naređeno je da bataljoni Bojanskog sektora pređu na lijevu obalu r. Bojane i okupiraju Medovu.

Bar kako se onda govorilo u Ministarstvu vojnom, Vlada nije ni tražila kraljev pristanak za pomenuta naređenja komandantu Starosrbijanskog odreda i Bojanskog sektora.

Od 1. do 8. juna 1915. god. u Vrhovnoj komandi nije primljen nikakav izvještaj od brigadira Vešovića. Tek 8. juna primljena je njegova depeša, poslata telefonom preko Taraboša. U tom izvještaju g. Vešović izvještava Vrhovnu komandu o svom nastupanju ka Skadru, gdje je juče stigao i zauzeo Bardanjolt, a idućeg dana misli u Skadar. Zato moli da se tamo uputi jedan od sinova kralja Nikole i istakne zastavu na gradu Skadarskom.

Taj izvještaj brigadira Vešovića izazvao je u Vrhovnoj komandi krajnje neraspoloženje i negodovanje. U te dane često je dolazio u Vrhovnu komandu srbijanski poslanik Ljuba Mihailović, a dolazio je i engleski poslanik Salis, kao i drugi. Od Crnogoraca su dolazili na razgovor sa đeneralom Jankovićem Jovan Plamenac i Sekula Drljević.

Ovakav način okupacije Skadra ostavio je mučan utisak na svakog Crnogorca, kome je bilo poznato kako je izvršen. Mislim da nije pretjerano tvrditi da se ne bi mogao naći nijedan Crnogorac koji bi u duši odobrio ono protivljenje Vrhovne komande okupaciji. To protivljenje ostavilo je hrđav utisak i na one Crnogorce koji nijesu vjerovali u hrđave namjere srbijanske politike spram Crne Gore.

Iz polemike g. Petra Plamenca u *Novoj Evropi* vidi se da je prije okupacije Skadra bio obaviješten g. Nikola Pašić o namjeri Crnogorske vlade da okupira Skadar i on je to odobrio sa: – „Uzmite ga ako imate vojske“. Međutim iz dokumenata objavljenih od g. Pešića vidi se da njegov ministar vojni indirektno ne da da se to učini. Tek kad se pojavilo pitanje okupacije Skadra, jedno vrijeme sa njim pojavio se i zahtjev da se Sandžačka vojska pojača do 30.000. I da se trupe određene za njeno pojačanje postave na liniju Spuž–Danilovgrad–Nikšić–Goransko. Ovo se kod nas shvatilo kao onemogućenje okupacije. Na toj liniji trupe određene za ojačanje Sandžačke vojske bi mogle biti rezerve Hercegovačkog i Lovčenskog odreda, ali ne Sandžačke vojske, čije je ojačanje zahtijevao ministar vojni iz Niša. Takav razmeštaj trupa odgovarao bi njihovoj upotrebi na Zapadnom crnogorskom frontu od mora do Goranskog, ali ne i za operacije na Drini ka Sarajevu.

Kud ta sreća da je izvršen i ostao takav raspored tih 10–12 000 vojnika koji su bili određeni za jačanje Sandžačke vojske, radi namjeravane ofanzive u Bosni, do koje nikad nije došlo, i da ih je tu zatekao napad austrijski na Crnu Goru o Božiću 1915. godine. Ali one su docnije prebačene u Sandžak. I kad je trebalo braniti Zapadni crnogorski front, one su se borile na sjeveru, na liniji od Drine–Višegrad–Javor–Ivanjica i vršile svetu ulogu obezbjeđenja boka i povlačenja Srbijanske vojske. No zato su propali na onaj način ne samo njihova uža otadžbina, već i njena čast.

Zbog okupacije Skadra ni u kom slučaju ne bi se mogao s pravom požaliti g. Pešić na neiskrenost kralja Nikole i njegove Vlade. Naprotiv, moglo bi se postaviti pitanje – Zar se moglo naći Srbina uopšte koji bi se mogao protiviti tom činu, i kako su mogli kralj i Vlada trpjeti onakvo protivljenje. Naposljetku posljedice su pokazale da je bilo dobro što je Skadar okupiran.

Kad se zna naprijed rečeno, onda je donekle moguće i objasniti, zašto su se onako i uonolikoj mjeri razvile intrige i agitacije sa lažju da je Crna Gora okupirala Skadar po nagovoru Austrije i da rat vodi prividno.

Svaki prosječan Crnogorac svjestan je bio da za Crnu Goru ne može biti pravog ekonomskog boljitka bez Skadra. On sa njom sačinjava ne samo geografsku već i ekonomsku cjelinu. Bez njega ona uvijek mora biti blizu prosjačkog štapa. To dokazuje i naš život poslije oslobođenja i ujedinjenja. Mi se i danas pitamo da li su to uviđali vodeći krugovi u Srbiji. Ako su uviđali, zašto nijesu nastojali da se Skadar ne otrgne od Crne Gore kad joj je bio priznat Londonskim ugovorom. Jeli to bilo slučajno, iz neuviđavnosti ili namjerno, da onako žučno i uporno brane da se ne otrgne Manastir sv. Nauma na Ohridskom jezeru, a ostanu indiferentni prema pitanju pripadnosti Skadra. Nezadovoljnici i danas tvrde da to nije bilo zbog oskudice uviđavnosti, već namjerno. Srbijanci su htjeli, oni govore, da nas drže vječito u položaju prosjaka i da imaju kraj za regrutovanje žandarma i podoficira. Tim nije samo ostavljena Crna Gora na prosjačkom štapu, već je oštećena i sva naša nacija. Da je naš Skadar, pitanje solunskog pristaništa za nas bi imalo mnogo manju važnost. Bez Skadra Srbija nije smjela zvati Crnu Goru u jedinstvo. Kad je nastalo pitanje ujedinjenja 1918 godine t.j. kad se konačno izvelo – mi smo vjerovali da Skadar i njegova okolina imaju pripasti nama. Da se znalo da ćemo ga izgubiti zbog ujedinjenja – mi bi prihvatili Skadar, a ujedinjenje odložili – ako bi se moralo birati između to dvoje. Uostalom nas za njega vežu i hiljade grobova naših najboljih vojnika. Da li su sve to shvaćali srbijanski vodeći krugovi? Ja ovo naročito napominjem radi uočenja važnosti Skadra u očima svakog Crnogorca, kako prilikom okupacije tako i danas.

Ako je teško pronaći porijeklo i izvor zlonamjernih agitacija koje su moralno dezorganizovale i onako slabo disciplinovanu Crnogorsku vojsku i umnogome pomogle da ne pođe stopama Srbije – nije teško izložiti bar ono što se javno pred očima svih nas događalo i stvari ne predstavljati krivo. Eto ja tvrdim da namjere i proklamacije Vrhovnog komandanta Crnogorske

vojske, blaženopočivšeg kralja Nikole, iz decembra 1915. godine i januara 1916, o kojima se govori u knjizi *Pad Crne Gore* i *Uloga Crne Gore u evropskom ratu*, nikada nijesu saopštene na frontu štabovima i trupama, bar ne trupama Krstačkog sektora Lovćenskog položaja, gdje sam ja bio, a mislim ni drugima. Osobito nije tačno da je ikada vojsci saopštena Kraljeva proklamacija od 6–I–1916. godine, u kojoj poziva Crnogorce koji ga žele sljedovati, da pođu za njim. Da je takva njegova želja saopštena trupama, njega bi slijedio najveći broj oficira i bar 20.000 vojnika. U tom slučaju on ne bio bio izgnanik tužan bez igđe ikoga, niti bi bila čast crnogorskog oružja osramoćena. Njemu je bilo dovoljno reći – Za mnom Crnogorci, sramota je ostati u ropstvo – i mi bi ga sljedovali.

Ja ne mogu sporiti da naredbe i proklamacije kraljeve nijesu postojale. Ali koja vajda od njih, kad za njih nije niko znao osim njega i najbliže mu okoline. Ako su bile pisane samo da ostanu na papiru, onda to nije pilatsko pranje ruku, već nešto drugo.

Osim toga iznešena je još jedna velika netačnost – kao da je kralj na lovćenskim položajima sokolio vojsku za junačku borbu. Ovo apsolutno nije tačno, bar ne na Krstačkom sektoru Lovćenskog položaja. Na tom sektoru on je došao u dodir sa štabom i trupama rano u jutru 29. decembra na vrhu Bukovice. To je bio momenat kad su neprijateljske trupe izbijale na kosama oko Žanjevog dola. Tom prilikom on je sakupljenima rekao uglavnom samo ovo – „Bili se ne bili se mi smo dobili“. Šta su mogle značiti te riječi? Ni u kom slučaju nijesu mogle poslužiti kao poticaj za podizanje klonulog duha i junačku borbu. Nijednom riječju nije na Bukovici pozvao i ohrabrio Crnogorce da brane Lovćen i Crnu Goru. To je bio momenat preloma kad je još bilo mogućnosti zaustaviti brzo propadanje neprijatelja, jer smo bili izašli iz dometa paklene neprijateljske artireljske vatre. Tu su na Bukovici bili bataljoni Katunske nahije, koji bi na njegov poziv izginuli. Ne bi spasili Crnu Goru,

ali svojim kostima pokazali bi Austrijancima da tuda nije put za osvajanje Crne Gore. Ona je morala propasti, ali ne preko Lovćena.

Kraljeve riječi – *Bili se ne bili se mi smo dobili*, vojska je shvatila, kao da kralj može zaustaviti Austrijance i naći častan izlaz iz situacije. No to je bila zabluda kao što se docnije pokazalo.

Ni sam pad lovćenskih položaja Kuka i Krsca nije tačno predstavljen ni po vremenu ni po načinu pada, kako od strane g. Pešića tako i od drugih.

Pošto je Kuk bio na sektoru trupa Lovćenskog odreda, ne mogu opisati kako je tekla njegova odbrana i pad, osim u onoliko koliko se moglo vidjeti sa naše osmatračnice na Krstačkim položajima i kratkog saopštenja brigadira Pejanovića sa Kuka u toku borbe. Ali znam kako je tekla borba na Krstačkim položajima i kako su oni pali. Zato ću ukratko to izložiti:

Odbrana granice Crne Gore od Grahova preko Cuca–Njeguša–Lovćena–Grblja do mora bila je povjerena Lovćenskom odred, koji je zlom sudbinom Crne Gore bio stavljen pod komandu knjaza Petra, koji za takav položaj nije imao ni sprema, ni umne ni moralne kvalifikacije. Lovćenski odred se početka dijelio na dvije kolone – desna pod komandom brigadira Iva Đurovića. Njihove snage bile su oslabljene usljed izdvajanja trupa za ojačanje Sandžačke vojske, te nijesu ostale u onakvom sastavu i jačini kakve su bile početka.

Dolaskom divizijara Mitra Martinovića 24. decembra 1915 g. za komandanta Kotorskog odreda, Lovćenski odred je podjeljen na dva dijela i dotadašnja Desna kolona obrazovala je Kotorski odred, a Lijeva kolona – Lovćenski odred.

I **Lovćenski odred** pod komandom knjaza Petra bio je na dijelu fronta od Traljeza i Zvjerenjaka (upravo Zvjerenjački potok)–Kuk–Grbalj–more. Jačina odreda bila je tri pješadijske brigade od 11 bataljona, prosječne jačine po 500 vojnika. Broj i

razmeštaj artiljerije nije mi poznat. Brigade u sastavu Lovčenskog odreda bile su:

Riječka brigada od tri bataljona (Ljubljanski, Ceklinski i Ceklinsko-dobrski) pod komandom brigadira Nika Pejanovića, postavljena na položaje od Traljeza do Krimalja. Glavni položaj njen bio je Kuk.

Zetska brigada od 4 bataljona (Lješkopoljski, Zetski, Gornjozetski i Dobrovoljački od prekograničnih Primoraca) pod komandom komandira Andrije Rakčevića – postavljena na dijelu fronta: Krimalj–Kaležići–Panikvi–Šišići–Prijeradi–Kolski put Budva Kotor.

Crmnjičko-primorska brigada, jačine 4 bataljona (Gornjocrmnjički, Donjocrmnjički, Barski i Dobrovoljački) pod komandom brigadira Iva Đurovića, postavljena na dijelu fronta od Kolskog puta Budva–Kotor–Prčija glava–more.

Dakle, u ovakvom rasporedu zatekao je trupe Lovčenskog odreda austrijski napad na Lovćen 26. decembra 1915. godine.

II **Kotorski odred** pod komandom divizijara Mitra Martinovića na dijelu fronta od Traljeza–Žanjev do–Krstac–Međeđa rupa–Veliki i Mali Zalazi–Gomilice–Drenovo brdo–Visoka gora–Lipovački vrh–Bukovica–Grahovo. Jačina odreda bila je tri bataljona Katunske brigade, prosječne jačine nešto manje od 500 vojnika. Komandant brigade bio je brigadir Milutin Vukotić. U sastav Kotorskog odreda imala je doći i *Ostroška brigada* iz Sandžačke vojske, jačine od 3 bataljona. No prije pada Lovčenskih položaja stigao je samo njen jedan bataljon, a ostala dva poslije pada Krsca i Njeguša.

Na Krstačkim položajima imali smo i dva mitraljeza sistem „Maksim“ i dva stara ruska mitraljeza sistem „Gatling“ sa berdanovom dimnom municijom.

Od artiljerije imali smo: 1 cijev 24 c/m teški merzer italijanski sistem, na položaju u Krstačkom ždrijelu; 1 cijev 21 c/m teška haubica italijanski sistem – između Krsca i Pestingrada; 1 cijev

12 c/m laki meci, sistem krup (zaplijenjen od Turaka) – između Krsca i Pestingrada; 2 cijevi 15 c/m ruskih haubica – u Laništa, između Pestingrada i Međeđe rupe; 2 cijevi 87 c/m sporometni top Mantlov sistem (zaplijenjen od Turaka) – na Volujaku pozadi Pestingrada. Sve zastarjeli sistem topova sa po nekoliko desetina metaka na cijev, a od nekih cijevi nije imalo ni po 20 metaka na cijev. Za vrijeme austrijskog napada malo je mogla dati koristi. Teške cijevi merzera i haubica bile su postavljene na platforme sa pravcem dejstva protiv forova, zato nijesu ni metka mogle baciti na neprijateljsku pješadiju, pošto je prešla liniju puta Kotor–Budva uz Lovćenske padine. Zato je pomoć artiljerije bila nikakva.

Na dan austrijskog napada bataljoni Kotorskog odreda bili su ovako raspoređeni:

Na dijelu fronta od Grahova–Drenovo brdo, Cucki bataljon sa pridodatim mu jednim brdskim krupovim sporometnim topom na Trnovačkom ždrijelu i jednom cijevi 15 c/m ruske haubice pozadi Visoke gore.

Na dijelu fronta od isključno Drenovo brdo–Gomilice–Mali i Veliki Zalazi–Međeđa rupa, dvije čete Njeguško–ćeklickog bataljona

Na Krstac – tri čete Njeguško–ćeklickog bataljona.

Na dijelu fronta Žanjev do–Ljesice (staza putna između Žanjevog dola i Kuka) – Traljezi, Cetinjski bataljon.

Oba mitralješka odjeljenja bila su na Krstačkom položaju, a 26. decembra uveče, mitralješko odeljenje „Maksim“ prešlo je na položaj Ljesice bliže Kuku.

Sam tok borbe uglavnom je tekao ovako:

karta 1:75000 austrijsko izdanje

Prvi dan Božića 25. decembra protekao je uglavnom mirno. I ovog dana komandant odreda divizijar Martinović je obilazio položaje od Drenovog brda ka Krsceu, tako da nas je jutro 26. decembra zateklo između Velikih zalazi i Međeđe rupe.

Drugi dan Božića 26. decembra oko 6 sati ujutro neprijatelj je sa svom silinom otvorio artiljerijsku vatru protivu svih položaja Kotorskog i Lovčenskog odreda. Vatru je naročito koncentrisao na liniji Pestingrad–Krstac–Kuk i dalje do mora. Osobito je teškom artiljerijom tukao Krstac i Kuk. Neke njegove pomorske ratne jedinice, upravo tri, izašle su iz Zaliva i sa morskog prostora između Zaliva Traste i Budve dejstvovala vatrom u bok i pozadinu lijevog krila Lovčenskog odreda na Prčiju glavu, što je i učinilo da se te jedinice nijesu mogle ni zadržati nigdje između mora i puta Kotor–Budva, već su u toku dana napustile te položaje. Sa fronta su bile tučene sa fora Grabovac i međuprostornim baterijama, a sa boka i pozadine – flotom.

Teško je odrediti sa koliko topovskih cijevi je djelovao neprijatelj. Dejstvovala je flota sa više tačaka u Bokokotorskom zalivu i sa mora, forovi i razne međuprostorne baterije. Dejstvovalo je više stotina topova raznog sistema i kalibra, među kojima i dvije cijevi 42 c/m. Dejstvo artiljerijske vatre bilo je silno i za nas neobično i do tada neviđeno u tolikoj jačini. Osobito je činio jak utisak udar teških granata preko 30c/m.

Vatra je produžena cio dan, a u noći je prestala. Naša artiljerija sa Krstačkih položaja dejstvovala je koliko je mogla protivu forova i baterija na Goraždi, Trojici, Markovu dolu i Vrmcu. Ali njeno dejstvo je bilo tek da se oglasi da je tu.

Blagodareći dobrim prirodnim zaklonima naša pješadija nije stradala od neprijateljske vatre. Meci teških granata u najvećem broju su nas prebacali.

U toku cijele borbe naša komandantska osmatračnica bila je na Volujaku (najviša kota Pestingrada). Sa nje se imao najbolji pregled Krstačkih položaja.

U toku dana neprijatelj je dejstvovao jakom artiljeriskom vatrom i na dijelu fronta Mali Zalazi–Drenovo brdo, kao i na cijelom frontu do Grahova.

U toku cijelog dana nijesu primijećeni nikakvi neprijateljski pješачki pokreti.

Noć između 26/27. decembra je prošla mirno. Nikakvi izvještaji o neprijateljskom pokretu nijesu dobiveni. Izgleda da je neprijatelj iskoristio noć za pješadiske pokrete i u toku noći prebacio svoje trupe preko linije puta Kotor–Budva i zaklonio ih u mrtve prostore lovčenskih padina.

Ovog dana predveče stigle su na Njeguše tri čete Lješanskog bataljona iz Ostroške brigade i zadržane su u Knez dolu, pozadi Pestingrada. Ostale čete ovog bataljona upućene su na položaj Ljesice, između Kuka i Žanjevog dola, da se tim uspostavi čvršća veza između Kotorskog i Lovčenskog odreda. Uveče poslije pada mraka poslate su na položaj Ljesice i one tri čete ovog bataljona iz Knez dola.

Ujutro 27. decembra neprijatelj je otvorio artiljerijsku vatru protivu istih položaja kao i prošlog dana, ali sa još većom žestinom. Sistematski je tukao cio prostor Krstačkih položaja, kao i pozadinu između Krsca i Njeguša. Demolirao je izvjestan broj naših topova, tako da su na mjestu ostale cijevi, a platforme i lafeti razbiveni su u paramparčad.

Oko podne ovog dana primijećeni su prednji pješadiski djelovi gdje izbijaju na serpentine iznad financijske postaje na putu Goražda–Krstac. Na frontu Lovčenskog odreda primijećena je neprijateljska pješadija da se od serpentina penje uz strme kose Traljeza i Zvjerenjaka na pravcu Kuka i sela Mirac.

Do uveče 27. decembra na frontu Kotorskog odreda neprijateljska pješadija je zauzela i posjela kosu Trešnjeva rudina (k. 890) – iznad serpentina, odakle se ove produžavaju ka Žanjevom dolu. Potisnuti su naši prednji djelovi Cetinjskog bataljona na kosi k. 1129, između Trešnjeve rudine i Žanjevog dola, gdje se ovaj bataljon i zadržao.

Na dijelu fronta Pračišta–Velika greda (pravac Špiljari–Žanjevo) neprijateljska pješadija nije mogla napredovati usljed naše mitralješke i puščane vatre sa Krstačkih položaja.

Na dijelu fronta Zalazi–Drenovo brdo, neprijatelj je jače djelovao puščanom i artiljerijskom vatrom sa Vranova brda, Šanika i Ratkove gore, ali bez jačih pješačkih pokreta.

Na dijelu fronta Drenovo brdo–Grahovo neprijatelj je takođe djelovao samo vatrom, ali nije pokazivao jačeg pokreta, mada je samo na tom dijelu fronta imao dvanaest pješadijskih bataljona sa sa odgovarajućom artiljerijom. Mi smo na tom dijelu fronta imali Cucki bataljon sa jednim brckim topom sporometnim i jednu cijev 15 c/m rusku haubicu.

U toku cijelog dana nijesmo imali nikakvog obavještenja kakav je tok borbe na frontu Lovčenskog odreda knjaza Petra od Traljeza do mora. Sa naše osmatračnice na Pestingradu videlo se samo to da su prednji neprijateljski pješadski djelovi do mraka ovog dana doprli sredinom kosa Traljeza i Zvjerenjaka na pravcu Kuka. Njegovi djelovi na Trešnjevoj rudini posjeli su k. 890, i tu zastali spram fronta Kotorskog odreda i kao bočno obezbjeđenje njihovih djelova na pravcu Kuka.

Ovoga dana poslije podne stigao je na Njeguše francuski bataljon pod komandom kapetana Kulea. (Ovo je bio francuski detašman⁶ koji je 1913. godine učestvovao u okupaciji Skadra, gdje ga je rat zatekao, pa je početkom rata došao na Cetinje i tu ostao). Njegov dolazak preko Bukovice ka Njegušima primijetili su austrijski osmatrači iz Boke sa balona u Lepetane. Zato je neprijatelj prenio vatru teške artiljerije na samu varošicu Njeguše i dalje preko nje. Ovaj je bataljon postavljen na položaj između Krsca i Volujaka i tu ostao do uveče 28. decembra.

Uveče ovog dana stigla je na Njeguše i srbijanska haubička brdska baterija od dva topa (zaplijenjena austrijska), pod komandom poručnika Milana Krljevića, i postavljena na položaj na pravcu sela Vrbe između Krsca i Pestingrada, sa zadatkom da

⁶ *detašman* – odred vojske, izdvojen iz matične jedinice i upućen na izvršenje nekog zadatka (*prim. prived.*)

svojom vatrom djeluje bočno protivu neprijateljske pješadije na Trešnjevu rudinu i Traljeze.

S obzirom na ovakve prilike i sporo napredovanje neprijateljske pješadije, komandant Kotorskog odreda, divizijar Martinović riješio se da noću 27/28. decembra izvede protivnapad, s ciljem da se u toku ove noći do 4 sata ujutro odbaci neprijatelj nazad ka Kotoru i da se naše trupe do rasvita dana povrate na sadašnje položaje, zato da ne bi danju 28. decembra bile uništene od neprijateljske artiljerije.

U cilju izvršenja protivnapada naredio je da se tri čete Njeguškog bataljona, pod zaštitom mraka, prikupe u Krstačkom ždrijelu ka Žanjevom dolu. Cetinjski bataljon bio je na položaju kosom k. 1129, a Lješanski – na položaju Ljesice između Kuka i Žanjevog dola.

Protivnapad bataljona Kotorskog odreda mogao je imati izgleda na uspjeh samo tako ako se izvede uz sudjelovanje trupa Lovčenskog odreda sa pravca položaja Kuka i Krimalja. Zbog toga je meni, kao šefu svog štaba, naredio divizijar Martinović da sa osmatračnice pođem na telefonsku stanicu u Njegušima i saopštim njegovo naređenje i plan za kontranapad komandantu Riječke brigade brigadiru Pejanoviću na Kuku – tako da Riječka brigada izvede protivnapad niz kose Traljeza i Zvjerenjaka na pravcu Goražde. Zetska brigada da djeluje u protivnapad neprijatelju u desni bok, pravcem Krimalj–Goražda. Jednovremeni protivnapad da bude završen do 4 sata ujutro, tako da se bataljoni do svanuća povrate na polazne položaje.

Ovo naređenje primio sam na osmatračnici Volujak između 4 i 5 sati poslije podne i odmah pošao na telefonsku stanicu na Njeguše. Kako je telefonska veza između Njeguša i Kuka bila iskidana neprijateljskom vatrom, to sam vezu sa Kukom dobio preko Cetinja. Oko 5 sati po podne 27. decembra na telefon na Kuku došao je lično brigadir Pejanović, jer sam njega i tražio. Saopštio sam mu naređenje divizijara Martinovića za protivnapad.

Pošto me je saslušao brigadir Pejanović mi je rekao ovo: „Reci divizijaru Mitru da će iz Riječke brigade i Lovćenskog odreda poći u protivnapad onaj koga ja mognem ponijeti na leđa.“ U razgovoru je zastao. Ja sam zamolio za objašnjenje i rekao mu za pripremu Kotorskog odreda za protivnapad. U daljem razgovoru brigadir Pejanović mi je uglavnom rekao ovo: „O protivnapadu odovuda ne može biti ni govora. Sve me je napustilo. Evo kod mene u štabu šef štaba Veljko Đurašković i dva ordonansa. Andrija Raičević sa Zetskom brigadom prešao je Vetarni Mlin. Iz Grblja sve se je povuklo ka Majstorima.“

Vratio sam se odmah kod divizijara Martinovića, koji je u to vrijeme već bio u Krstačkom ždrijelu. Tu sam mu saopštio žalosno stanje trupa Lovćenskog odreda, skoro istim riječima kako ga je meni saopštio brigadir Pejanović.

Kao što se iz navedenog vidi Kuk nije bio pao 27. decembra do 5 sati po podne, jer je na njemu u taj čas još bio komandant Riječke brigade.

I poslije primljenog izvještaja o stanju trupa Lovćenskog odreda divizijar Martinović ostao je pri rješenju da izvede protivnapad sa nepuna tri bataljona Kotorskog odreda. Namjera mu je bila da se protivnapad izvede ovako: Tri čete Njeguškog bataljona ukupne jačine oko 250 boraca – pravcem preko Velike prodoli ispod drumu Žanjev do–Serpentine da napadnu neprijatelju u bok i pozadinu na Trešnjevju rudinu i Serpentine. Cetinjski bataljon sa položaja na k. 1129 da napadne neprijatelja na Trešnjevju rudinu pravcem iznad Kolskog puta. Lješanski bataljon da napadne sa položaja Ljesice, niz Traljeze.

Već prije 7 sati uveče bili smo u Žanjevu dolu. Pošli smo drumom ka Trešnjevju rudini i približili se neprijatelju, koji se u to vrijeme žurno utvrđivao sa obadvije strane drumu na Trešnjevju rudini, uz osvjtljenje ručnih električnih lampa. Udaranje ašovčića i pijuka neprestano se čulo. Pošto je osmotrio položaj neprijatelja na Trešnjevju rudini, ukoliko se to može učiniti u

ovakvoj prilici, divizijar Martinović se vratio u Žanjev do i naredio da tu dođu sva tri komandanta bataljona, zato da im on lično izda naređenja i uputstva za protivnapad. Komandanti Njeguškog i Cetinjskog bataljona već su bili tu. Ordonansi poslani za Komandanta Lješanskog bataljona vratili su se sa izvještajem da ga ne mogu naći. Do 11 sati uveče još dva puta su slati ordonansi sa istim ciljem, ali su se vraćali sa izvještajem da ga ne mogu naći. Već je bilo kasno, i od protivnapada se moralo odustati. Zato su čete Njeguškog bataljona vraćene na Krstačke položaje, a mi smo se vratili na osmatračnicu na Volujak. Ova je noć riješila sudbinu Lovćena i njegovih položaja, kad je možda bilo izgleda za uspeh u protivnapadu.

Ujutro 28. decembra neprijatelj je produžio tući artiljerijskom vatrom. Tukao je iste naše položaje kao i prošla dva dana, a naročito položaj Lješanskog bataljona na Ljesice (staza padinama Štirovnika između Kuka i Žanjevog dola). Vrijeme je bilo hladno i oblačno sa lakom sumaglicom. Izgledalo je da će pasti snijeg. Između 9 i 10 sati prije podne neprijateljska pješadija je napala na Ljesicama položaj Lješanskog bataljona uglavnom sa pravca od Kuka i Traljeza. Koliko se moglo vidjeti sa naše osmatračnice, delovi ovog bataljona povukli su se na položaj između Vučjeg kuka i Štirovnika. Naš Cetinjski bataljon ostao je cio dan na položaju između Trešnjeve rudine i Žanjevog dola, skoro opkoljen. Danju se nije mogao izvući ka Njegušima usljed neprijateljske vatre. Sa pravca od Trešnjeve rudine neprijatelj nije nadirao, zato je ovaj bataljon i mogao izdržati cio dan u tako teškim prilikama.

Bataljon Francuza kao i 3 čete Njeguškog bataljona ostali su cio dan na dotadašnjim položajima.

Već ispred podne 28. decembra saznali smo da je neprijatelj zauzeo Kuk. U toku cijelog dana i sljedeće noći nijesmo dobili nikakvo obavještenje ni od Vrhovne komande ni od komandanta Lovćenskog odreda i da li se misli izvesti protivnapad.

Usljed ovakvog stanja naše povlačenje sa Krstačkih na Bukovačke položaje bilo je neminovno.

Na ostalom dijelu fronta Kotorskog odreda nije se pokazao nikakav jači neprijateljski pritisak.

Napuštanje Krsca i Njeguša

Kad je nastupila noć 28/29. decembra komandant odreda naredio je da se bataljoni sa Krstačkih položaja povuku na Bukovičke položaje na liniju Vršanj–Bukovica–Trešnja–Vučji zub do Štirovnika.

Naša artiljerija na Krstačkom sektoru ukoliko nije bila polomljena od neprijateljske artiljerijske vatre, nije se mogla izvući. Artiljerijske zaprege nije bilo, municija je bila utrošena skoro do potonjeg metka. Zato je naredeno da se topovi unište i zapali malo ručno slagalište u Laništima, u kom takođe skoro nije bilo ničega. Ovo je izvršeno do 10 sati uveče. Jedino je izvučena baterija poručnika Krlevića, jer je ona imala zapregu i nešto municije. Cijelu noć 28/29. decembra vršeno je povlačenje sa Krstačkih na Bukovičke položaje. U toku noći Njeguši su konačno napušteni.

Do ujutro 29. decembra izvršeno je povlačenje na Bukovičke položaje. Štab odreda zaustavio se u hanu na Bukovici (k. 1274). Tu je na vrhu Bukovice postavljena i baterija Krlevića. Bataljon Francuza posjeo je položaje po topografskoj ivici Bukovice. Njeguši i Cetinjski bataljon zadržali su se manjim dijelom snage na prednjem Bukovičkom položaju, a veći deo iskupljao se je na Bukovici. Lješanski bataljon zadržao se na položaju Trešnja–Vučji kuk–Štirovnik. Tu na vrhu Bukovice stigla je ujutro i poljska krupova brzometna baterija (Kumanovska) od 2 topa kapetana Jovana Raičevića i odmah se postavila za dještvo. Ona je do sada bila u sastavu Sandžačke vojske.

O ishrani se nije moglo ni misliti još od početka borbe. Nije se imalo što ni dati. Ishrana je išla kako-tako dok su srbijanske trupe naišle kroz Crnu Goru. Već od početka decembra hljeba skoro nije bilo. Ječam i ovas koji se imao bio je samljeven i upotrijebljen za pravljenje hljeba. Jadan je bio taj hljeb da se od bodlja nije mogao gutati. Zato je u pogledu ishrane svak bio ostao na ono šta je mogao od kuće dobiti. I da je imalo para nije se imalo što kupiti za njih. Noću 28/29. decembra pao je snijeg.

Rano ujutro na Bukovicu je došao Nj. vel. kralj Nikola u pratnji g. ministra Petra Plamenca i komandira Rista Ljumovića. Tu je sakupljenim oficirima i vojnicima uglavnom rekao ovo: „Bili se ne bili se, mi smo dobili.“ Ni jednom riječju nije pozvao Crnogorce da brane Lovćen i Crnu Goru. Te njegove riječi mogle su značiti prije sve drugo, samo ne poziv za junačku borbu. Poslije jednog incidenta sa mnom, htio je da sam jurne niz Bukovicu ka Njegušima, ali su ga Plamenac i Lumović uzdržali i vratili na Cetinje.

Taj beznačajni incident, kog pominje i g. M. Živković u knjizi *Pad Crne Gore* kao dokaz namjera kraljevih, i ako je beznačajan, navesti ću ga da se vidi u čemu je stvar. On je bio u ovome:

Kad se u toku noći 28/29. decembra izvršilo povlačenje na Bukovicu, ja sam bio zaostao od štaba usljed trodnevnog umora bez sna i hrane. Kad sam stigao na vrh Bukovice (k. 1274) našao sam gdje oko kraljevog auta stoje više ljudi sa divizijarom Martinovićem. Kralj je sjedio u autu. Kad sam naišao bio sam iznenađen zbog kraljevog prisustva i zastao sam na putu nekoliko koraka ispred auta. Kralj me je fiksirao pogledom. Taj nimalo lak pogled htio sam izdržati i gledao sam ga pravo u oči – htjećući ga time pitati – šta sve ovo znači. Izgleda njega je to nerviralo. Izašao je iz auta i uputio se pravo k meni. Zaustavio se pored mene i pokazujući rukom na Njeguše i Krstac, upitao me je – „Što si ovđe? Zašto nijesi onamo?“ Ovim pitanjem bio sam zbunjen, ali sam naslućivao zašto kralj ovako postupa.

Odgovorio sam mu: „Gospodaru, do sad sam bio onamo i nijesam učinio ni onamo ni ovdje nikakve koristi.“ Kralj me je oštro pogledao i rekao – „Ništa ti ne misliš. Misliš samo što ćeš ručati a poslije ručka što ćeš večerati i da tu tvoju bradu zas-trižeš!“ Ovakvim kraljevim postupkom bio sam zbunjen. Od gorčine jedva sam uzdržavao suze. Da se ne bih obrukao plačući, ugrizao sam usnu zubima, tako da su mi se usta napuni-la krvlju. Nijesam mogao ni reč odgovoriti. Uzeo me je u zašti-tu moj komandant odreda divizijar Martinović i rekao kralju – „Pogledajte ga, gospodaru, kakav izgleda, eto je došao kao sjen-ka. Kad bi ti tvoji oficiri shvaćali i vršili svoju dužnost kao on, ti ne bi danas trpio mnogo šta što trpiš.“ Kralj je odgovorio divizijaru – Znam ja to, no se šalim. Kralj je produžio osmatrati Njeguše i Krstac. Ja sam bio i dalje zbunjen. Da je to bio ma ko drugi, ne znam šta bih uradio, ali to je bio Kralj i moj Vrhovni komandant.

Videći me tako zbunjena prišao mi je ministar Petar Plamenac i upitao me: - „Kapetane, zašto ste se toliko uzбудili, gospodar se šali?“ Tek sad sam bio u stanju da odgovorim i rekao sam g. Plamencu – „Gospodine ministre, ovo nije bio momenat za šalu, jer Otadžbina propada. Ja znam zašto je ovo. Molim Vas kad dođete na Cetinje recite Gospodaru da prvi njegovi rođaci ne dadu da se puške opali ovdje po Bukovici da im ne bi Austrijanci razorili kuće po Njeguša.“ Kralj je čuo svaku moju reč, jer sam u ljutnji govorio jače. Ljutito se okrenuo i opsovao me sa rečima – „Špica fogo“. Ušao je u auto i naredio šoferu da vozi niz Bukovicu ka Njegušima i Krscu. Kraljeva pratnja stavi-la se pred njim i takoreći na rukama okrenula auto. Kraljev ađutant, komandir Ljumović, inače pošten čovjek i oficir, trčeći da se stavi pred auto, dobacio mi je – „Hrđa te ubila šta uradi.“

Za vrijeme ovog incidenta divizijar Martinović je ostao nepomičan. Ja sam i dalje bio zbunjen i ostao na istom mjestu. Dok je kraljeva pratnja bila zauzeta oko okretanja njegovog

auta, divizijar Martinović je stao preda mnom, zaklonio me je od kraljevog pogleda i rekao – Ostani tu i nemoj se micati. Pratlja je okrenula auto i pošli su za Cetinje.

Ovo je bio jedan od najtežih momenata u mom životu, zato sam ga dobro upamtio. Ni krvniku ne bih zaželio da se ovako potonji put rastane sa svojim Vrhovnim komandantom.

Prisutnima nije bilo poznato zašto je kralj ovako postupio spram mene. Dva su bila uzroka. Jedan je što sam ja 17. decembra u Male Zalaze, poslije napuštanja i pada položaja Ratkove gore, koju su branili Njegušani, rekao oficirima i vojnicima Njeguškog bataljona, u prisustvu njihovog valjanog komandanta bataljona, u najboljoj namjeri prijekorne riječi – „Ako svi Crnogorci budu branili svoj granice ovako kao vi Ratkovu goru, Austrijanci će nam za 5 dana uzeti Cetinje. Zato čim dođem na Njeguše moliću Gospodara da ovdje pošalje Kuče i Pipere, junake koji će ovdje ginuti.“ Sljedećih dana te su se reči prepričavale i uveličavale, kao što to obično biva. To je docnije ozlojedilo oficire i vojnike ovog bataljona, pa su njih trojicu poslali da se žale samom gospodaru. Kralj je bio osjetljiv na sve što je njegovo, pa je ovaj incident bio osveta za moje reči u Male Zalaze. Položaj Ratkova gora nalazi se na pravcu Vršanjske Ježevići; bio je na samoj graničnoj liniji. Njegova važnost bila je u tome što ako bi Austrijanci na njega izveli i postavili bateriju, onda bi vatrom prekinuli saobraćaj na putu preko Bukovice.

Drugi uzrok ovakvog Kraljevog postupka spram mene još vjerovatnije je zbog ovoga: Jednom prilikom u septembru mjesecu 1915. godine pozvao me u dvor knjaz Mirko i zatražio da mu svakog dana dostavljam kratak pismeni izvještaj u o radu u Vrhovnoj komandi i događajima na frontu. Ja sam mu rekao da ću to rado činiti, ali samo tako da na svakom izvještaju pukovnik Pešić stavi „Video“ i svoj potpis. Knjaz to nije htio. Ja bez toga nijesam htio pristati iz opravdanih razloga, jer se izvještaji ne mogu davati bez znanja načelnika štaba. Poslije jedne dosta žučne

prepirke, knjaz je rekao da će on razgovarati sa pukovnikom Pešićem. Ja sam odmah po povratku iz dvora u Komandu izvjestio pukovnika Pešića, koji je docnije razgovarao sa knjazom Mirkom, ali se izvještaji nijesu davali. Ovakav moj postupak knjaz Mirko mi nije praštao. Vjerovatno da je i kralju o tome govorio. Govorio je i svom bratu knjazu Petru, jer kad sam ja 25. novembra pošao iz Vrhovne komande za šefa štaba na Njeguše, dočekan sam sa velikim nepovjerenjem, sve do dolaska divizijara Martinovića. To nepovjerenje izazvao je sam knjaz Petar, oglašujući me u njegovom štabu kao srbijanskog eksponenta, radi čega sam i poslat na Njeguše. To je bila sramna laž. Ja sam časno vršio svoju dužnost i svoju užu otadžbinu Crnu Goru volio iznad svega. Da je to bila sramna laž, svjedok je i sam pukovnik Pešić. To nepovjerenje spram mene u komandi knjaza Petra bilo je toliko da je on iz štaba slao svoje oficire koji su u mom području bez mog znanja obilazili po položajima čete i bataljone, kontrolišući naređenja koja izdajem i moj rad. Moj odlazak iz Vrhovne komande za šefa štaba na Krstačkim položajima izazvala je jedna druga potreba, koju mi je pukovnik Pešić predstavio ovako: „Brigadir Milutin Vukotić na Njegušima govori i ubiva duh u vojsci – da je rat Crne Gore sa Austrijom besmislica. Austrija i Nemačka biće pobjednici, mi moramo propasti. Zato se na sinoćnoj sednici u dvoru u prisustvu Kralja i Vlade htelo smeniti brigadira Vukotića. No kako je on kraljičin brat, to je nezgodno. Zato se rešilo da mu se pošalje jedan oficir, koji će raditi bez obzira na njega, ali tako da čuva njegov ugled i autoritet i sva naređenja za potčinjene moraju imati njegov potpis. Taj izbor je sinoć pao na Vas. Zato sutra pođite kod Kralja, koji će Vam dati pismo za brigadira Vukotića. Treba da ste više no zadovoljni što je taj izbor na sednici vlade i Kralja pa na Vas.“ Ja sam se oprostio od drugova u Vrhovnoj komandi i sjutra dan pošao kod kralja. Kralj me je primio. Nije mi dao pismo, jer ga je već bio poslao. Rekao mi je idi tamo, reci Milutinu da ne spava.

Ja sve prednje navodim kao karakteristiku ondašnjih prilika i intriga, u kojima nije mogao ostati pošteđen ni onaj ko je imao najčasnije namjere i najsavjesnije vršio svoju dužnost. Kad sam došao u štab brigadira Vukotića ničega nijesam mogao primetiti od onoga što mi je rečeno. On sam lično poklonio mi je puno povjerenje i ja sam se trudio koliko sam mogao i umio da brigadir Vukotić bude zadovoljan mojim *radom*.

Dakle, kao što se vidi iz naprijed rečenoga, kralj nije na Bukovici pozvao nijednom rečju Crnogorce da brane Lovćen i ginu za čast Crne Gore i njenu slobodu, nijednom riječi nije ih ohrabrio. Zato nemaju pravo oni koji događaje predstavljaju drukčije nego su se zbivali, niti čine uslugu istini i Istoriji.

Uskoro poslije kraljevog odlaska sa Bukovice, tu na Bukovici je došao ministar vojni, brigadir Radomir Vešović. Pošto se je raspitao o situaciji, naredio je da se iskupe prisutni vojnici, kojih je tu bilo više stotina, jer su već bili počeli pristizati i bataljoni Čevski i Pješivački iz Ostroške brigade. Kad se izvršilo prikupljanje na samom vrhu Bukovice, ministar Vešović je stao među vojnike i obratio im se ovakvim riječima – „Slušajte Crnogorci, da se poslušamo i napadnemo Austrijance. Dajem vi riječ za četiri sata stjerati ćemo ih natrag u Kotor. Ako od mene kao ministra vojnog tražite, ja ću zajedno sa vama poći s puškom u ruci.“ Na ove njegove riječi više glasova je odgovorilo – Ne možemo, nemamo su čim, gladni smo, goli i bos. Odmah je pred Vešovića stupio ugledni Njeguš iz bratstva Vrbica (Marko ili Stanko) i rekao mu – „Šta hoćete, sa čim da se bijemo i zašto. Hoćete samo da nam Austrijanci popale kuće i to malo sirotinje što imamo. Ja znam da je ovo ovđe granica između Crne Gore i Austrije i da naše kuće ostaju vječno u Austriji. Nama je krivo ako i u Rovcima ostane sela u kome neće ući Austrijanci.“

Ove riječi naljutile su Vešovića pa je ljutito uzviknuo – „Crnogorci, da se poslušamo i napadnemo Austrijance. Nećete li, evo znajte što Vas čeka: U Crnoj Gori ima još ljudi. Mi

nećemo dozvoliti da stari kralj prođe ispod austrijske sablje. Izvešćemo ga iz Crne Gore, a vi ćete ostati u austrijsko ropstvo. Tamo će vas goniti i tovariti po pristaništima i željezničkim stanicama onako kako sam ja tovario Arnaute. Biće da na leđima vučete po 30 kila, pa će vas kundačiti po rebrima Mađari i vikati – malo mu je poganskom sinu 30 kila već mu tovari 50. Eto to vas čeka ako se ne poslušamo.“

Na ovako tjerajuće Vešovića riječi odgovorilo mu je više glasova – Ni tada nam neće biti gore, no što nam je danas.

Ministar Vešović se krajnje uzrujao pa je uputio vojnicima riječi koje teško da bi drugi starješina rekao u prilici gdje je nestalo discipline i poslušnosti. Uzviknuo je – Slušajte fukaro, nemojte doći preko Cetinja da pljačkate, jer ću narediti Francuzima da vas kao paščad tuku – Zatim je uzviknuo „put“ koji mu je gomila odmah i otvorila. Uputio se ka svom autu. Baš u taj momenat bila je uspostavljena telefonska veza sa Cetinjem. Vešović je uzeo slušalicu i u Vrhovnoj komandi zatražio pukovnika Pešića. Ne znam da li je govorio sa Pešićem ili kojim drugim oficireom iz Vrhovne komande. Ali znam da je tom prilikom preko telefona rekao – Vojska je demoralisana i nesposobna ma za kakvu akciju. Molim da mi se stavi na raspoloženje bataljon Francuza da bi se varoš zaštitila od pljačkanja. Zatim je pošao za Cetinje.

Ujutro 29. decembra oko 9 sati ujutro neprijateljska pješadija počela je izbijati iz Žanjevog dola na kose između ovog i Krsca. Baterija kapetana Raičevića i poručnika Krlevića otvorile se protivu njih vatru i primorale ih da se zaklone u valama i da vrlo oprezno nastupaju.

Na Bukovicu su već do podne pristigli bataljoni Čevski i Pješivački iz Ostroške brigade Sandžačke vojske.

Neprijatelj je u toku dana zauzeo Njeguše do linije Kraljevog dvorca. Nije se peo uz Bukovicu. Njegova teška artiljerija izbacila je iz Boke nekoliko granata, koje su padale preko Njeguša između ovih i Bukovice.

Poslije podne ovog dana prošli su preko Bukovice u autu sa bijelom zastavom oficiri na dvorskoj službi Risto Ljumović i poručnik Mitar Popović, kao naši parlamentari za primirje. U toku dana nijesu se vratili.

Predveče ovog dana određeno je da bataljon Francuza odstupi za Cetinje. To je odmah i izvršeno. Šta je dalje bilo sa ovim bataljonom, ne znam.

Pošto su prošli naši parlamentari za Njeguše, sada je zavladao mišljenje da će se Austrijanci zaustaviti i ostvariti ono što se u agitacijama i intrigama govorilo, t.j. da će Austrijanci zadržati Lovćen i primiti mir. Ali...

Uveče 29. decembra štab odreda zanoćio je na Čekanju (raskrsnica puta Cetinje-Čevo). Iz Vrhovne komande nije dobiveno nikakvo naređenje. Saznali smo da je 28. decembra Kučko-bratonoška brigada od 3 bataljona upućena na Lovćen na pravcu Kuka, da na tom pravcu pokuša povratiti Kuk, ili bar da zaustavi brzo napredovanje neprijatelja. Zato je bilo mogućnosti, jer Kuk nije ključ Lovćenskih položaja. On je stvarno prednji položaj na padini Štirovnika. Njega nadvišavaju položaji koji idu po jednoj bregovitoj kosi od Štirovnika u jugoistočnom pravcu, bregovima izvornog dijela Ljubinog potoka na pravcu Majstori. Osim pomenutih položaja, postojala je još unazad druga linija položaja – na liniju Jezerski vrh–Presjeka–Bjeloški hum. Na objema tim linijama bilo je mogućnosti zaustaviti brzo napredovanje neprijatelja. Ali trupama knjaza Petra nije se moglo pomoći. Njihova Zetska brigada sljedeća dva dana jednostavno je pošla bez zadržavanja za Podgoricu. Crmničko-primorska brigada u toku 29. i 30. decembra takođe se razišla sa Majstora, tako da se više nikad ne prikupi i sredi. I sa Riječkom brigadom nije bilo bolje. Zbog rasula Primorske brigade nije se imalo sa čim braniti primorski pravac preko Bara i Ulcinja za Bojanu i uopšte cio predio između mora i jezera. To je baš, kao što će se dalje vidjeti, imalo

najkobnije posljedice. To nama Crnogorcima izgleda izdajstvo i pripremljena klopka za trupe između Rijeke Crnojevića i Podgorice. Jer prostor između mora i jezera imale bi braniti Riječka i Crmničko-primorska brigada.

Naša tri bataljona Kotorskog odreda, brojno znatno umanjeni, proveli su dan i noć 29/30. decembra na Bukovičkim položajima. Noću vojnici Njeguškog i Cetinjskog bataljona u velikom su se razišli kućama. Nijesu to učinili da napuste komandu i borbu, već su tu bila njihova sela. Bilo je jasno ako ne dođe do mira da ćemo se dalje povlačiti, pa je svaki htio vidjeti porodicu, snabdjeti se hranom i odijelom od kuće, jer država nije mogla ništa dati.

Čim su bataljoni Čevski i Pješivački iz Ostroške brigade došli u jači dodir sa vojnicima iz Katunske brigade i na njih su se prenijele zle posljedice intriga i priča o svemu i svačemu. Zato su i oni rastrojani, tako da je i od njih ostao mali broj na Bukovici.

I kod starješina je nastala klonulost, pa je njihov uticaj da održe vojnike u poslušnosti bio vrlo slab.

Kako su se povelili razgovori o primiriju, neprijatelj nije nadi-rao dalje od južnih padina Bukovice, vjerovatno i zbog toga što mu je trebalo da izvede artiljeriju na Krstačke položaje, koja se u toku dana nije pojavljivala. Zato je tu i zanoćio.

Neprijatelj je mogao samo na Krstačkom sektoru brzo izvesti artiljeriju drumom. Na sektoru Kuka nije mogao tako brzo izvesti ni brdsku artiljeriju, zbog hrđavih i skoro nemogućih staza za kretanje artiljerije. Za dalje prodiranje u Crnu Goru, njemu je bio glavni pravac preko Njeguša i Bukovice.

Ujutro 30. decembra komandant Kotorskog odreda naredio je da bataljoni Katunske i Ostroške brigade posjednu položaje za odbranu na liniji Vrmanj–Bukovica–Trešnja–Vučji kuk–Štirovnik. Cucki bataljon da i dalje ostane na dijelu fronta od Grahova do Drenovog brda. Naredio mi je da pozovem

komandante brigada i bataljona i da na licu mjesta sa njima izvršim podjelu položaja na odsijeke između brigada i bataljona. Odmah sam pristupio izvršenju ovog naređenja.

Na vrh Bukovice došli su komandant Katunske i Ostroške brigade sa komandantima bataljona i većim brojem komandira četa. Tu se pokazalo da je u toku noći ostao na okupu mali broj vojnika, tako da podjelu položaja između brigada i bataljona nema smisla ni činiti. Oficiri su ostali sami. Odbrana položaja nema se sa čim vršiti. Oba komandanta brigada zahtijevali su od mene da o tome obavestim komandanta odreda. Vratio sam se u štab odreda na Čekanje i izvijestio komandanta odreda.

Po prijemu ovog izvještaja, komandant odreda, uviđajući da je nastupilo rasulo – naredio je da se Čevski i Pješivački bataljon povlače u pravcu Čeva i brane taj pravac u vezi sa Cuckim bataljonom. Na tom pravcu kod Mulinova počivala bila je jedna srbijanska debanžova baterija od dva topa. Bataljoni Njeguški, Cetinjski i Lješanski da zauzmu vis Starac (k. 1136) i brda istočno od puta Cetinje–Čekanje–Čevo. Baterije da se povuku putem ka Bukoviku. U duhu ovog naređenja je i postupljeno.

Neprijatelj je ujutro ovog dana imao na Krstačkim položajima i dvije baterije i nešto oko podne počeo je da priprema napad na Bukovicu, koja je stvarno bila napuštena, sem manjih patrola. Oko 3 sata poslije podne njegova pješadija je izbila na Bukovičke položaje, na prostor između Vršanja i najveće kote na Bukovici. Stavila je pod mitralješku i puščanu vatru put Čekanje–Čevo i od tada danju se nije moglo tim putom saobraćati. Na Bukovici se neprijatelj zaustavio i tu proveo cio dan, kao i sljedeći dan 31. decembra. Vrlo oprezno je nastupao i svaki terenski odsijek pripremao je za odbranu i prihvat, ukoliko se to može učiniti u onom kamenjaru.

Naši bataljoni su ostali cio dan raštrkani u gomilicama na čeklickim brdima.

U toku 30. i noću 30/31. decembra nije primljeno nikakvo naređenje Vrhovne komande o daljim namjerama i stanju Lovčenskog odreda. Nijesmo znali što se kod njega zbiva. Takvo stanje neizvjesnosti ostalo je i dalje.

Ujutro 31. decembra saznalo se u štabu Kotorskog odreda da su trupe Lovčenskog odreda (upravo Kučko-bratonoška brigada) povučene na položaje istočno od Cetinja i da je cio Lovčen napušten. Bilo je jasno da se Cetinje neće braniti. Zato je komandant odreda naredio da se naša tri bataljona (Cetinjski, Lješanski i Njeguško-čeklicki) povuku i iskupe na liniji položaja Oporac–Košarice–Debeljak. Baterije da dođu drumom preko Cetinja. Štab odreda prešao je između Inogora i Dubovika i tu poslije podne zastao.

Ovoga dana 31. decembra oko 3 sata poslije podne, po dozvoli komandanta odreda, pošao sam iz Štaba na Cetinje i Podgoricu radi spasavanja familije da ne bi ostala u zarobljeništvu na Cetinju. Zbog toga sam bio odsutan iz štaba odreda u vremenu od uveče 31. decembra do uveče 2. januara 1916. godine: Zato ne mogu ni opisati rad za to vrijeme. No, stvarno nema se što ni reći. Rasulo je bilo veliko. Svakome je svako bio kriv, samo ne on.

U vremenu između 31. decembra 1915. god. i 3. januara 1916. god. tri bataljona Kotorskog odreda, potiskivani od neprijatelja, iskupili su se i posjeli položaje za uporniju borbu na liniji Stavor–Dabojev vijenac–Soko–kose iznad Kosijerskih Orašana–Ivanov grad–Sjeverna strana Đinovića na pravcu Vodnika ka Meterizima.

Bataljoni Cucki, Čevski i Pješivački bili su se povukli na pravac Čevo–Danilovgrad. Oni su prvo izašli iz sastava Kotorskog odreda. Iz Vrhovne komande bilo je naređeno da komandu nad njima uzme komandir vojvoda Stevo Vukotić (kraljičin brat). Na tom pravcu pošli su im u pomoć i nešto bataljona iz Spuške brigade, sa brigadirom Milutinom Vučinićem, koji je bio pozvat iz ostavke na dužnost, koju je podneo u ljeto 1915. godine zbog bunta na Brezni kod Goranskog.

Brojno stanje Cetinjskog i Njeguško-čeklickog bataljona na liniji Stavor-Meterizi bilo je znatno ojačano. Sada su ovi, i inače slabi bataljoni, brojili po 800 ljudi. Ovo je nastalo zato što su se sa njima iz njihovih sela povukli skoro svi muškarci u dobi između 15 i 70 godina; jasan dokaz da Katunjani nijesu htjeli ostajati na svojim domovima da se tu predaju neprijatelju.

Ostala nejač svuda, ostala je na svojim domovima, jer stradanje srbijanske nejači i oficira pri povlačenju pokazalo je da je bolje da ostanu na domu. Tim prije što nije bilo nikakvog izgleda da ćemo zaustaviti dalje nadiranje neprijatelja, već se moramo povlačiti za Srbijancima, pa se narod nije mogao izvesti. Ovo je prvi put u istoriji Crne Gore da se narod ostavlja u zarobljeništvu. U davnijoj prošlosti crnogorskoj za vrijeme turskih najezda, koje su i dva puta prelazile preko Cetinja, narod je napuštao domove i krio se po brdima ili u Boki, pa se vraćao poslije odlaska Turaka. Ali sada se nije imalo kud. Kod Crnogoraca je bila ukorenjena izreka – „Sve za obraz, obraz ni za što“ – Poslije sloma dodata je ovoj izreci još i „Obraz za familiju“, tek da se nečim pravda.

Neprijatelj je sporo napredovao i tek 1. januara ušao je u Cetinje, zbilja bijelo okićeno. Tek sada je neprijatelj uvideo koliko je rasulo nastupilo kod nas, pa je mogao biti bezobzirniji. U vrijeme do 3. januara on je prošao Cetinje, zauzeo Dobrsko selo i liniju Ploča dobrska–Đinovići–Kosijeri–Mikulići–Tomići. Nastavio je prodiranje preko Ljubotinja i Crmnice ka Virpazaru, kao i duž Primorja. Crna Gora i njena sloboda su se gasili.

Kod onih koji su vjerovali u lažne intrige o savezu između kralja Nikole i cara Franja nastalo je razočaranje. Oni su tvrdili da Austrijanci neće proći liniju Lovćen–Bukovica. Kad su i tu liniju prešli i zauzeli Cetinje pa i dalje, onda su sasvim bili razočarani i posumnjali u ono što su vjerovali.

Kako su u vremenu između 1. i 4. januara slati neprijatelju pregovarači, oficiri su vjerovali da će ti pregovori dovesti

možda do časnog mira. U protivnom da niko u Crnoj Gori ne smije primiti nečastan mir i pljunuti na tolike žrtve i lijepu prošlost, jer to neće ni Kralj, već da se mora dalje odstupati. Ovo je bilo uvjerenje starješina u trupi. Kraljevoj moći, vezama i političkom umijeću pridavan je najveći značaj. Ovo još i zato što stvarno u državi nije bilo nikad nekog drugog autoriteta, jer pored njega nije mogao ni postojati. Ni Vlada, ni Skupština u Crnoj Gori nijesu predstavljale neki autoritet koji bi mogao nešto izvesti mimo njega i na što on ne bi pristao. Takvog slučaja nije bilo. Sve što su mogli pojedinci ili grupice učiniti, to je da u užem krugu reku kakvu oštriju riječ ili misao. To je obično tu i ostajalo. Ličili su na miše koji hoće mačku da vješaju *zvono*.

Drugog januara uveče vratio sam se u štab Kotorskog odreda, na Rijeci Crnojevića. Tu u štabu bio je i g. Jovan Plamenac koji je u štab došao još 26. decembra na Njeguše. Ovdje ću navesti jedan karakterističan razgovor koji se uveče ovog dana poveo u štabu. Ovog dana bio je na Rijeci Crnojevića i kralj. Tu je pred narodom rekao kako Mitar i Bajice ne dadu da se puške opali oko Bajica da im Austrijanci ne bi popalili ono malo pojata. Ovu vijest ispričao je divizijaru Martinoviću narodni poslanik Vaso Đikanov Martinović u hanu Mašanovića u Ceklinu. O tome se uveče poveo razgovor u štabu. Tu je bio i divizijar Mitar, Jovan Plamenac i ja. U razgovoru divizijar je govorio o onome što je učinio za kralja i njegov dom od 1907. godine. Njemu lično sve to nije trebalo, ali da se zbog toga zamjerio Crnogorcima da bi mu se danas ljuto svećali, pa umjesto priznanja danas mora da trpi i takve stvari. Ja sam nastojao u razgovoru da to ublažim. Na moje riječi obratio se g. Jovan Plamenac i rekao – Slušaj kapetančiću, ne znaš ti te stvari, nije to tako kako ti shvaćaš, ali zapamti što ti Jovan Plamenac kaže: Ili ću protjerati kralja Nikolu iz Crne Gore, ili će on moju glavu osušiti na konop.

Za mene je ovo bilo strašno. Jovan Plamenac nije ma ko. To je višegodišnji ministar, državni savjetnik, i upravo jedan od

stubova državne uprave, iako je tada bio u ostavci. Ovaj slučaj navodim radi karakteristike onoga doba i ljudi.

Noći između 2/3. januara štab odreda pošao je na Meterize, a g. Jovan Plamenac napustio je štab i pošao za Podgoricu. Na Meterizima štab odreda je ostao i 3. januara do podne. Tu su primljeni izvještaji od komandanta bataljona o stanju i položajima na kojim su se iskupili i pripremili za jači otpor. Prema tim izvještajima bataljoni Kotorskog odreda posjeli su liniju Stavor–Dabojev vijenac–kosu Kosijerskih Orašana–Ivanov grad na pravcu Vodnika. Izdato im je naređenje da se na tim položajima uporno brane.

Neprijatelj sa svojim prednjim djelovima do uveče 3. januara izbio je na liniju Tomići–padine Stavora–Kosijeri–Đinovići–Ploča dobrska i tu se zadržao.

Poslije podne 3. januara divizijar Martinović se vratio sa štabom na Rijeku. Uveče je dobiveno naređenje Vrhovne komande broj 9146 ovakve sadržine: „Komandantu Kotorskog odreda divizijaru Martinoviću – Rijeka. Dužnost komandanta odreda predajte brigadiru Vukotiću a vi dođite u Podgoricu.

Naredite brigadiru Vukotiću da se što bolje osigura pravcem preko Kosijera i desno krilo Lovćenskog odreda, gdje je upućena Zetska brigada u pomoć.“ Zetska brigada nije nikad došla u pomoć već je ostala oko Podgorice.

Mada u naređenju nije bilo naročito rečeno, ono je shvaćeno kao smjena komandanta Kotorskog odreda, jer nije naznačen cilj za koji on u ovako kritičnim momentima ide u Podgoricu.

Ja sam bio mišljenja da je i moj dalji ostanak kao šefa štaba nepotreban, zato što brigadir Milutin Vukotić ima svog šefa brigadnog štaba, a odred ima svega tri bataljona, zato sam htio poći i ja sa divizijarom. Ali on nije dozvolio – govoreći da o nesrećnim vojnicima ipak neko mora voditi računa. Odgovorio sam mu da o tome treba da vode računa oni koji naređuju njegovu smjenu. Divizijar mi je ljutito naredio – Znaj ako

napustiš dužnost, staviću te pod vojni sud čim dođemo u Skadar. Nije bilo druge, već sam morao poći u selo Štitare u štab brigadira Vukotića i tu nastaviti dalji rad. I danas žalim što sam to učinio.

Divizijar Martinović je naredio da sa sobom odnesem i sva akta štaba. Tu su bila sva naređenja primljena od Vrhovne komande, kao i koncepti svih pismenih naređenja koja je izdavao divizijar Martinović od obrazovanja Kotorskog odreda pa do ovog dana. Ja sam tom prilikom rekao divizijaru – „Za sve ovo što se događalo doćiće dan kad će se morati polagati račun. Taj račun vi ćete polagati. Bez ovih dokumenata nećete moći to učiniti. Zato će biti bolje da se od njih ne odvajate – Divizijar je usvojio ovaj razlog i naredio da sva akta uzme njegov pisar Jovan Aleksić. Izgleda da ta akta nijesu sačuvana, jer sam ih tu skoro tražio od divizijara Martinovića.

Četvrtog januara rastao sam se od divizijara Martinovića, koji je tog dana pošao za Podgoricu a ja za Štitare, gdje sam stigao istog dana. On je 8. januara pokušao da preko Kastrata prođe za Skadar, u čemu nije uspio, jer je put prekinut i onemogućen. Bilo mi je milo što nije uspio, zato što nije i meni dozvolio da sa njim pođem. No 3. i 4. januara još se nije moglo misliti da ćemo završiti naše ratovanje onako kako smo ga završili, u čemu je bilo najmanje njegove krivice.

U toku 3. januara primljena su dva telegrafska naređenja iz Vrhovne komande, donekle nesaglasna. U prvom naređenju govorilo se da je obrazovana Komanda zaštitnih trupa pod komandom divizijara Janka Vukotića. To je značilo da su to zaštitne trupe cijele Srbijansko-crnogorske vojske za dalje povlačenje. U drugom naređenju rečeno je da je divizijar Vukotić naznačen za načelnika štaba Vrhovne komande.

Na Krnjičkoj Kamenici uspostavljena je telegrafsko-telefonska stanica. Zbog udaljenosti Štitara od Krnjičke Kamenice naređenja su stizala s izvesnim zakašnjenjem. Nijesmo imali

nikakvog materijala telefonskog da uspostavimo vezu sa Kamenicom. U štabu nijesmo imali ni pojma što se događa u Podgorici i na Kruševcu, a tako ni što se događa kod ostalih odreda. Zato je štab pošao i postavio se pod Oštro brdo na pola puta između Štitara i Kamenice, pozadi Jelenika.

Za ishranu vojnika nije se moglo ništa učiniti. Svak je bio ostao na ono što je od kuće ponio. Ali smo bili u gostoljubivoj Lješanskoj nahiji, gdje je stanovništvo dijelilo sa vojnicima takoreći i potonji zalogaj hrane. Niko nije htio primiti novac za ono što daje, mada mu je to bilo gotovo posljednja hrana u kući. Tek 5. januara ujutro komanda Kotorskog odreda dobila je iz Vrhovne komande ovo naređenje pod *broj 60*.

– „Trebujte za vojsku od upravnika stanice na Krnjičku Kamenicu po jedno kilo mesa u živom i po pola kila koromana na svakog vojnika kao tain za danas i sutra. Za buduće javiće vam se kako ćete se snabdijevati. Načelnik štaba Vrhovne komande divizijar Janko Vukotić.“ Po ovom naređenju je odmah i postupljeno.

U toku 4. januara naša tri bataljona Kotorskog odreda ostala su na već pomenutoj liniji položaja. Neprijatelj nije napadao, već se prikupljao i pojačavao svoje prednje linije. Bilo je očigledno da se teško snalazi i kreće po besputnim predjelima. Kako su se u to vrijeme vodili pregovori o primiriju i miru, vjerovatno da je i on iščekivao rezultate.

Noću između 4. i 5. Januara komanda Kotorskog odreda depešom je dobila sljedeće naređenje:

„Broj službeno. Prije svih depeša. Komandantu Kotorskog odreda K. Kamenica.

Međusobnim sporazumom naše i austrijske vlade obustavljena su neprijateljstva među vojskama do dalje naredbe. Prema tome naredite što treba da ne bi naša vojska preduzimala ma kakva neprijateljstva a međutim izvidnicima nastojte da dođete u blizinu sa neprijateljskim izvidnicama.

Izvidnicama naredite da ne bi upotrijebili oružje, već da se pred neprijateljskim izvidnicama zaustave na rastojanju 2–300 koraka. Glavnina neka drži sadašnje položaje. Potvrdite prijem. Načelnik štaba Vrhovne komande divizijar serdar Janko Vukotić“

Ovo naređenje nosi datum 4. januar 1916. godine 6 sati i 15 minuti po podne. U smislu njegovom izdata su potrebna naređenja.

Ujutro 5. januara komanda Kotorskog odreda primila je takođe depešom sljedeću naredbu:

„Vrhovna Komanda

Obr. 59. Gospodinu brigadiru Milutinu Vukotiću

K. Kamenica

Naredba cjelokupnoj vojsci

Neprijateljstva s neprijateljskom vojskom obustavljena su. Zato protivnika nikako ne napadati. Ali osiguravati se i izviđati sigurnije nego ikada. Ako bi na kojemu frontu protivnik preko pregovarača zatražio da se odredi demarkaciona linija, neka se preko razumnih oficira i odredi. Ako bi na nekom frontu protivnik napao, dočekati ga i odbiti energičnije nego ikada“

Načelnik štaba Vrhovne Komande

Serdar Janko Vukotić

Ova naredba nosila je datum 4. januar 1916 godine. Predata je sa telegrafске stanice u Podgorici 5. januara 1916. god. u 3 sata i 55 minuta izjutra. Po njoj se nije imalo što raditi, jer je po prethodnom naređenju bilo urađeno što treba. Samo je dopunjeno u pogledu sigurnosti i ako bi slučajno neprijatelj zatražio određivanje demarkacione linije. Nije pokušavao napadati, a takođe nije tražio ni uspostavu demarkacione linije na frontu Kotorskog odreda. Cio dan 5. januara prošao je na miru. Iza uglavljenog primirija sljedovali su pregovori o miru. Niko nije vjerovao da će se primiti nečasni uslovi.

Petog januara poslije podne primljeno je iz Vrhovne komande od serdara Janka ovakvo naređenje: „Borba se ima nastaviti. Neprijatelj je postavio teške i sramne uslove. Pored ostaloga traži polaganje oružja, predaju vojske i njeno odvođenje u zarobljeništvo. Zato se ima nastaviti dalje odstupanje. Kotorski odred obrazovaće krajnju zaštitnicu cjelokupne vojske. On ostaje na dosadašnjim položajima u pravcu sve dotle dok Hercegovački odred i Sandžačka vojska mimoiđu Podgoricu i Mazanicu.

Za početak povlačenja Kotorskog odreda naknadno će se narediti. Komandantu se naročito skreće pažnja, da pri prelazu preko Vezirova mosta kod Podgorice, zabrani svaki prolaz kroz varoš, već da se vojska uputi sjeverno od Gorice preko Zagoriča i, Doljana, pa dalje preko Ribničkih vrela i Tuzi.“ Ovo je bilo i potonje naređenje primljeno od divizijara Vukotića.

Iz ovog naređenja vidi se da Vrhovna komanda hoće dalje odstupanje. Isto tako iz njega se vidi da je bio skroz netačan referat pukovnika Pešića kog je podnio kralju, a objavio u *Ratniku*, i u kom je rekao da Kotorski odred više ne postoji. Jer eto baš taj odred Vrhovna komanda određuje za krajnju zaštitnicu cjelokupne vojske, što znači da je u njemu imala najveće pouzdanje.

U toku 6. januara prema prednjem naređenju izdata su potrebna naređenja komandantima bataljona, kako u pogledu dalje borbe, tako i u pogledu pripremnog rasporeda za dalje odstupanje.

Komandantu Lješanskog bataljona naređeno je da od 3 čete njegovog bataljona postavi tanki zastor patrola na glavnim tačkama od Siljevice–Mramorje–Stavor–Dabojev vijenac–Sokolski grad–visovi iznad Kosijera–Mikulića–Tomića i Barjamovice, a ostale čete da zadrži na pravcu Štitara.

Komandantu Cetinjskog bataljona da ostavi jednu četvu na putu između Đinovića i Štitara, a sa ostatkom snage da pređe u Ćepetiće i u toku 7. januara postavi se na položaj Orja i Vitorac,

kako bi u slučaju potrebe prihvatio dalje povlačenje Lješanskog bataljona.

Njeguški bataljon ostao je i dalje na pravcu Vodnik–Ivanov grad, s tim da se povuče ka Velikoj gori kad se bude naredilo.

Do 7. januara uveče bataljoni su zauzeli taj pripremni raspored za dalje povlačenje.

Cio 6, 7. i 8. januar 1916. godine do 3 sata poslije podne bataljoni Kotorskog odreda ostali su na pomenutim položajima, iščekujući naređenje za dalje povlačenje. Štab odreda postavio se u Zagoru.

Neprijatelj nije napadao, sem malog pomjeranja tu i tamo po ćuvicima na liniji gdje je bio zadržan.

U očekivanju naređenja za dalje povlačenje komanda Kotorskog odreda 8. januara oko 3 sata poslije podne dobila je kobno naređenje – ne od Vrhovne komande, već od trojice ministara, kao Kraljevske vlade.

Koliko se sjećam (nažalost naređenje je ostalo kod komandanta) broj toga naređenja bio je 127 ili 157, a sadržina sljedeća: „Kralj je napustio zemlju. Prestolonasljednik je odsutan. Kraljevska vlada, na osnovu čl. 16 Ustava Kraljevine Crne Gore, uzima vlast u svoje ruke i naređuje:

Neprijatelj je zauzeo Skadar. Ostupnica je prekinuta. Svaka dalja borba, ne samo što je bezciljna, već bila bi zločin spram nejači.

Sa neprijateljem se došlo do ugovorenog stanja u sljedećem: Vojska se raspušta i ona neće postojati, već narod. Naše oružje složiće se u naša slagališta Podgorica, Spuž, Danilovgrad, Nikšić i Kolašin. Tu će biti pod našom stražom i austrijskom kontrolom. Imamo garanciju da se ono neće izvesti iz zemlje i upotrebiti protivu naših saveznika.

Neprijatelj ima pravo prolaska kroz Crnu Goru. Duž puteva na prostoru od 5 km ima pravo koristiti se stanom, drvima i vodom.

Kotorski odred ima poći na Danilovgrad i tu u slagalištu složiti oružje.“ Ovo naređenje je bilo potpisano od trojice ministara: Rista Popovića, Marka Radulovića i Radomira Vešovića.

Prednje naređenje bilo je naredba o kapitulaciji, ublažena utoliko da se vojska neće smatrati zarobljenom i da će naše oružje ostati u zemlji. Ono što je bilo rečeno u tom naređenju, da će se oružje čuvati pod našom stražom u našim slagalištima, bila je očita prevara, kojom je Vlada obmanula vojsku, ili je nju prevarila Austrija. Jer čim su Austrijanci pokupili oružje u slagalištima, oni su ga brzo izvezli. Istina pušaka nijesu pokupili ni pola, već su bile zadržate po selima, a veliki broj je bačen u vodu. Isto tako nije bilo predato i nešto topova i mitraljeza, već sakriveno.

Pomenuto naređenje o kapitulaciji primljeno je u komandi Kotorskog odreda u selu Zagora 8. januara 1916. god. oko 3 sata poslije podne. Ono je sve porazilo. Kad sam ga pročitao izjavio sam komandantu da ne mogu po njemu raditi i zamolio sam ga da me oslobodi daljih obaveza. Upitao me je šta mislim raditi. Odgovorio sam mu da se nadam da ću stići pukovnika Pešića i sa njim dalje poći sa Srbijancima. Nadam se da još nije dockan i ne verujem da su Austrijanci već ušli u Skadar. Komandant mi je dozvolio, oprostio sam se sa njim i odmah pošao za Podgoricu. Zato ne mogu opisati kako je teklo vođenje bataljona da u slagališta složi oružje. Znam da neki bataljoni to nijesu htjeli učiniti dok i oficiri ne predadu sablje, jer je bilo rečeno da oficiri zadrže sablje.

Ovo što ću dalje opisati nema bogzna kakve važnosti za dalje događaje, ali ga navodim kao karakteristiku onog doba:

U večer 8. januara oko 6 sati poslije podne stigao sam u Podgoricu. Tu sam saznao da je pukovnik Pešić⁷ još 3. januara pošao za Skadar. U Podgorici bijaše pometnja i zlokobno

⁷ Kapetan Miro Božović nije naročito kritičan prema načelniku štaba crnogorske Vrhovne komande, pukovniku Pešiću, koji je u najdramatičnijem trenutku ostavio vojsku kojom je komandovao, doveo je do propasti i sloma. O tome vrlo kritički piše crnogorski a kasnije jugoslovenski oficir, pukovnik Jevto A. Ružić u svojim knjigama: *Crna Gora u ratovima 1912–1918. i u poratnoj istoriji* (1955); *Crna gora u danima krize krajem 1915. i početkom*

ćutanje. Niko ništa nije pozitivno mogao reći. Zato sam zatražio serdara Janka. On je bio u kući gdje je bila smještena Vrhovna komanda. Kad sam htio ući u kuću nije mi dao žandarm, kog je tu postavila Vlada. Objasnio mi je da kod serdara Vukotića mogu ulaziti kapetani, njegov sinovac Đuro i sestrić Šćepan. Baš tada je naišao kapetan Šćepan Simović, pa sam u njegovom društvu mogao ući.

Serdara Janka našao sam u jednoj sobi gdje leži naslonjen na krevetu. Tu su bile njegova žena i ćerka. Zapitao sam ga – šta se ovo zbiva. Mjesto odgovora dao mi je sa jastuka jedan akt, koji je dobio od ministarske trojke. Od plača i suza nije mogao govoriti. Tim aktom on se razrješava od dužnosti načelnika štaba Vrhovne komande, uz naređenje da se iz stana ne udaljava. Ne znam da li je to bila neka mjera predostrožnosti, ili je tim bio uhapšen. Upitao sam ga: Ko smije ovako nešto narediti Janku Vukotiću i zar će on to poslušati? Odgovorio mi je: „Neće Crnogorci da se više bore.“ Rekao sam mu – hoće serdare. Ovlastite me, i sad kroz sat vremena preko 500 oficira i boljih vojnika pristaće sa vama. Oficiri evo pristižu sa svake strane. Nosićemo vas gdje ne mognete. Možda još nije dockan.

Prva mi je odgovorila njegova gospođa – „Kuda ćete nesrećnici, kad je Vas izdao kralj Nikola, Bogu platio.“

Serdar Janko mi je rekao: „Dockan je, neprijatelj je zauzeo Taraboš; večeras je na Kazine, a možda i u Skadar. Nemoguće je izbjeći. Odgovorio sam mu da je ovo duga januarska noć, do rasvita dana proći ćemo Vraku kod Skadra i probiti se iza Bardanjolta, jer ga neprijatelj neće zauzeti ni sutra do podne. Na ove moje možda i nesmislene predloge serdar mi je rekao – „Ne savjetujem nikoga da pođe, jer je dockan. Vi mlađi oficiri možete sa čašću poći ili ostati, a ja, što se mene tiče, neću da

1916. i posle rata (Dodatak knjizi „Crna Gora u ratovima 1912–1918. i u poratnoj istoriji“)(1961); *Iz istorije ratova Zete i Crne Gore* (1970); Razumijete se, o ovome problemu su pisali i drugi. (priređ. M. Miljić)

idem. De se predaje četrdeset hiljada crnogorskih pušaka, neka ide i ta moja sramna sablja, koju nijesam nikad zasluživao da nosim.“ Pao je na krevet i gorko i glasno zaplakao. Svi smo tu zajedno plakali. Taj kolos energije, a možda i najveći i najvrijedniji vojnik koji se ikad rodio u Crnoj Gori, bijaše slomljen od bola za izgubljenom slobodom otadžbine i časti njenog oružja. Čini mi se da su se nama svima mogli uputiti stihovi kralja Nikole iz *Potonjeg Abenseraža* – „Plaćite kao žene, kad neumjeste sačuvati bar čast otadžbine.“

Sada se može postaviti puno pitanja, a na prvom mjestu – Da li je Vladino naređenje o kapitulaciji bilo zakonito i izraz nužde u koju se sticajem prilika zapalo?

Prema crnogorskom Ustavu naređenje o kapitulaciji bilo je zakonito. Ali mu je nedostajala kraljeva proklamacija narodu i vojsci, u smislu čl. 16 ustava.

Takvu proklamaciju Vlada nije saopštila vojsci i narodu. Međutim izgleda da je kralj izdao proklamacije za narod i vojsku. Njegov tekst naveo je g. M. Živković u knjizi *Pad Crne Gore* na strani 160 i 161. Znači da je postupljeno po Ustavu, i ono što je Vlada učinila, radila je po kraljevim uputstvima, jer tako naređuje čl. 16 Ustava na koji se Vlada poziva. Te proklamacije kralj je izdao 6. januara 1916. godine. Njih ni vlada ni Vrhovna Komanda nijesu nikad saopštile, a mi smo Crnogorci za njih saznali tek kad ih je objavio g. Živković. Naređenje o kapitulaciji Vlada je izdala tek kad je mogla pretpostaviti da je Kralj pošao iz Skadra. Ko može vjerovati da je to urađeno protivu kraljeve volje? To nije moguće.

Da li je naredba Vladina o kapitulaciji bila izraz vojničke nužde, jer da se nije moglo dalje odstupati zbog pada Skadra? Zbilja 8. januara ta je nužda nastupila. Ali ja tvrdim da je ovog dana mogla biti u Skadru Crnogorska vojska, samo da se to htjelo. U kraljevoj proklamaciji vojsci od 6. januara, koju je iznio g. Živković, pored ostaloga postoji njegov poziv, da ga sljeduju oni koji žele. Da je ovako nešto saopšteno i 7. januara, kralja bi sledio

veliki broj oficira i vojnika, bez ikakve pripreme za odstupanje. Zato ne može biti naredba Vladina o kapitulaciji izraz vojničke nužnosti, jer se ta nužnost mogla izbjeći.

Pitanje se može postaviti – i da su Kralj i Vlada iskreno htjeli da izvedu Crnogorce, bi li u tome uspjeli i koliki broj bi izveli? Poznavajući Crnogorce i njihove osjećaje častoljublja, ja tvrdim – samo da se htjelo iskreno na tome misliti i raditi još od početka decembra, i pored svih zala od intriga, izašlo bi 30.000 Crnogoraca. Jer Crnogorac je takav, kad vidi da drugi pođoše, neće ni on da ostane. Mjesto toga izgleda da se cio zakulisni rad bacio na to da se ne izvedu Crnogorci. Međutim, oni koji su to izvodili neće da prime odgovornost, već su radili tako da odgovornost bace na masu – kako bi im mogli reći – pa sami ste to htjeli. U tome se, po mom mišljenju, i sastoji neoprostivi grijeh kako kraljev, tako i njegovih pomagača. Da bi na toj osnovi mogli stvar izvesti stvoreno je u vojsci nezadovoljstvo i pobune, osim u Sandžačkoj vojsci. Te pobune i nezadovoljstvo uzeli su najviše maha u Lovčenskom odredu knjaza Petra, koje nije mogao ukloniti ni agilni komandant brigadir Gojinić, koji je zamijenio knjaza Petra poslije pada Lovčena. Neredi u tom odredu bili su toliki da od njega nije ništa ostalo poslije 31. decembra, osim Kučko-bratonoške brigade, koju je sa sobom doveo brigadir Gojinić na Lovčen. Zetska brigada ovog odreda je još 31. decembra mimoišla Cetinje i pošla u Podgoricu, mimo naređenja i protivno naređenjima komandanta odreda. Njegova brigada Crmničko-primorska takođe se 30. i 31. decembra razišla kućama sa Lovčena. I Riječka brigada bila je neupotrebljiva. Ali njeni bataljoni uvelikom su se povukli na položaje između ovog i Rijeke Crnojevića, pa su bili u mogućnosti povlačiti se i dalje. Razlaz Crmničko-primorske brigade, koja je imala braniti pravac između mora i Sadarskog jezera, bio je fatalan, jer su tim pravcem Austrijanci nesmetano pošli do Bojane i Skadra i prekinuli odstupnicu. Ko može vjerovati da nam tim činom nije pripremljena klopka? Zar je moguće povjerovati da

su junački bataljoni Ljubotinski, Gornjo i Donjocrmnički mogli ostati kod svojih kuća da ih robe Austrijanci još prije naredbe o kapitulaciji, tako da je veliki broj od njih vraćen iz Zenice kući tek u martu mjesecu 1916. godine.

Ništa nije bilo bolje stanje i kod Hercegovačkog odreda vojvode Đura Petrovića. Ovaj odred se naglo povukao i rastrojio poslije napuštanja prvih položaja na strani Hercegovine. Odred je imao četiri junačke brigade. Jedna od njih – Bjelopavlička toliko se pobunila da je na Danilovom gradu rulja ubila načelnika štaba Hercegovačkog odreda, komandira Rista Lekića, jednog valjanog oficira, i to na pravdi Boga, bez ikakve krivice. Stvar je bila u tome što je Kralj bio naredio da se za Božić vojsci dade po 5 perpera kao napojnica. Taj novac nije bio poslat da se razdijeli. Intriganti i bukači rekli su da taj novac oće da pojede komanda odreda. Kako nijesu smjeli napasti komandanta vojvodu Đura Petrovića, jer je on kraljev rođak, napali su njegovog šefa štaba i počeli ga mlatiti na pijaci. Njegovi ordonanasi su pripucali na rulju i ubili jednog a neke ranili. Major Lekić se spasao i zaklonio se u kući gospođe Anđe Petrović. Poslije sat-dva rulja je došla pred štab odreda i od vojvode Đura zahtijevala majora Lekića. On ga je pozvao i naredio mu da izađe pred razjarenu rulju. Taj junačni i disciplinovani oficir poslušao ga je. Čim je stao pred rulju, oni su ga plotunom strijeljali. Jedva je imao vremena da upola sablju izvuče. I tako je ni kriv ni dužan poginuo od svojih vojnika. Teška je to bila sudba ovog valjanog oficira. Vojvoda Đuro smatran je među Crnogorcima za personifikaciju čojstva i junaštva. Ali u ovoj prilici nije bio na visini. Njega rulja, kao kraljevog brata ne bi smjela napasti. Oficiri ove brigade u ovom slučaju nijesu bili ni drugovi, jer su oni mogli spasiti Lekića.

Sada se nameće pitanje – je li to slučajno da se bune i rastroje dva odreda, sastavljena od najboljih crnogorskih brigada, na čijem čelu stoje dva Petrovića. Možda je slučaj, jer kao što sam rekao vojvoda Đuro je, iako poptuno nepismen čovek, bio oličenje poštenja i junaštva.

Ali i pored svega rasula u Lovčenskom i Hercegovačkom odredu, sem malog izuzetka, vojnici nijesu ostali na svojim domovima, već su se povlačili; oni iz Hercegovačkog odreda bili su grupisani na prostoru između Spuža, Danilova grada i Nikšića, a oba ceklinska bataljona Riječke brigade Lovčenskog odreda bili su odstupili na položaje između Skadarskog jezera i Meteriza. Dalje odstupanje bilo je moguće.

Ja ne znam u detaljima kako su se događaji razvijali kod Lovčenskog i Hercegovačkog odreda, zato sam samo učinio nekoliko napomena, opštepoznatih.

Uglavnom, mi Crnogorci ovo ni danas ne znamo kako se i zašto dogodio naš slom 1915. godine. Oni koji su sudbinom države rukovali i ono izveli – čute. Ne može se ni pomisliti da su onakav pad Crne Gore izveli zato što su se nadali nekom dobru od Austrije. Možda su radili kao davljenik koji se hvata za pjenu. Izgleda da su vjerovali u konačnu pobjedu Austrije, pa žrtvujući sebe, radili su da spasu što se može i da koliko god pomognu narodu. Ako ih je ta misao rukovodila onda ne bi imali razloga da čute, jer i Srbijanci su išli u neizvjesnost. I možda da se nije podigao moćni glas svetog ruskog imperatora za njegovo spasenje, i njima bio bi kraj na Albanskom primorju. Možda je ta neizvjesnost i neinteresovanje saveznika za Crnu Goru u onim momentima, zbog intriga o savezu sa Austrijom, učinila da se dođe do onakvog pada.

Sada u najnovije doba hoće da se dokaže da je pad Crne Gore izvela Vlada protivu volje i namjera počivšeg kralja Nikole. Kad bi to bila istina, onda smo mi Crnogorci učinili spram njega grijeh, koji ne bi mogli okajati ni naši praunuci. U to je teško vjerovati, bar nama Crnogorcima. Ja prvi ne verujem da je Vlada mogla i smjela izvesti ono što je izvela, bez kraljevog pristanka. Jer kakav je autoritet predstavljala Vlada u sravnjenju sa kraljevim autoritetom? Vrlo mali i neznatan. Ona nije mogla obustaviti Kraljeva naređenja i namjere i kad bi htjela. Kralj je mogao učiniti što je htio i protivu i mimo volje Vlade.

Ovo je jasno za svakog Crnogorca kao i onoga ko bolje pozna je prilike u Crnoj Gori. Zar kralj, ako je naišao na otpor Vlade, nije imao vjerne i odane perjanike i oficire na dvorskoj službi, koji bi bez oklijevanja izvršili svaku njegovu zapovijest i vjerno je prenijeli vojsci, a Vladu poapsili, ili ako bi trebalo i pobili. Kralju je dovoljno bilo reći Crnogorcima – „Za mnom, ne ostanite u ropstvo i ne kaljajte obraz crnogorski.“ Da je to učinio i 6. januara 1916. godine kad je pisao oproštajne proklamacije vojsci i narodu, za njim bi u tom momentu pošli najmanje 20.000 Crnogoraca. Kuda? U neizvjesnost u koju je i sam pošao i u koju su ušli i Srbijanci.

Ja ću ovdje navesti još neke činjenice koje jasno pokazuju da kralj Nikola nije htio da Crnogorci odstupaju.

Poslije pada Lovćena, artiljeriske jedinice, čiji su topovi poništeni na Lovćenu, rasformirale su se. Podoficiri i vojnici pošli su u bataljone, kojim su teritorijalno pripadali i postali pješaci. Oko 30 artiljeriskih oficira ostalo je bez jedinica. Oni su pošli u Skadar. Kad je kralj Nikola 8. januara 1916. g. bio u zgradi crnogorskog konsulata u Skadru, oni su zatražili da ih primi. Primio ih je. Tu su mu rekli da su u neizvjesnosti, niko im ništa pozitivno ne umije reći šta da rade. Na to im je kralj rekao – Ne bojte se kud ja budem, tu ćete i vi – Svi su ga radosno pozdravili. Poslije toga kralj je stavio glavu među ruke, naslonio se na sto i tako ostao nekoliko minuta. Uspravio se i rekao im – Ne, svaki od vas ima svoju kućicu, familiju i malo imanja; vratite se kućama da sačuvate svoje familije. Dajem vi riječ, ja ću se opet vratiti među vama i biću veći no što sam danas. – Poslušali su ga. Ovo sam pribilježio po iskazu Mila Radonjića sada pukovnika artiljeriskog u penziji.

U Skadru i okolini imali smo bataljon regruta i 4 bataljona narodne vojske. Tu je bila kompletna komanda Starosrbijanskog odreda pod komandom brigadira Mašana Božovića. Ove jedinice bile su bolje snabdjevene i sačuvane od potresa i neuspjeha. Da je kralj htio, one su mogle odstupati sa njim. One

su mogle učiniti i nešto više. Mogle su braniti Taraboš i Bojanu, dok se glavnina vojske iz okoline Danilova grada – Rijeke i Podgorice povuče do Skadra, ali to nijesu učinile. Sve jedinice Starosrbijanskog odreda bile su poslušne i disciplinovane do kraljevog dolaska u Skadar. Je li to slučajnost da postanu neposlušne baš pošto je kralj došao u Skadar. Ko to može vjerovati da oni koji su mu bili ne samo vjerni i odani, već mu odavali polubožansko poštovanje i uvaženje, otkazuju poslušnost baš kad je on tu. To se moglo zbivati samo zato što se htjelo da tako bude i da bi se moglo poslije reći – eto vojska i narod neće.

U Medovi mi smo imali našu Komandu mjesta i skoro dvije čete vojnika. To su bili iz takozvanog Žandarmeriskog bataljona, probrani vojnici iz svih bataljona. Pošto je kralj došao u Medovu i ukrao se na italijansku torpiljerku 9. januara – ove naše jedinice i gotovo svo ljudstvo iz Medove vratili su se nazad u Skadar i uz put vraćali sve pojedince koji su htjeli izbeći na svoju ruku. Odatle iz Medove vratili su se g. Jovan Plamenac i Sekula Drljević. No njihov povratak imao je, kako se govori, drugi uzrok.

Eto i ova tri fakta dokazuju da kralj nije htio da Crnogorci odstupaju. Ovo je i dokaz da crnogorska Vlada nije izvela onakav pad Crne Gore bez kraljevog pristanka i protivu njegove volje. Što sam Kralj nije ostao, razumljivo je da uz onakve uslove, kakve je objavila Vlada u naredbi o kapitulaciji, nije mogao ostati; to bi bila još veća sramota.

Moje je mišljenje da je kralj Nikola bio svjestan da se nikad više neće vratiti u Crnu Goru kao vladar. Jer i da je Austrija, ne daj Bože, bila pobjedilac i da je htjela uspostaviti kakvu vajnu crnogorsku državu, ona ne bi njega vratila, već možda njegovog sina. Ako saveznici budu pobjedioci, on je znao da mu Crnogorci neće oprostiti što ih nije izveo, već ostavio i gurnuo u ropstvo, pa i kad bi saveznici htjeli da ga vrate, to ne bi bilo moguće zbog vrenja u Crnoj Gori.

Ovim bi mogao biti završen moj opis našeg sloma i pada 1915. godine.⁸ Ali će biti od interesa da učinim još neke napomene o onome što se zbivalo poslije našega pada.

Poslije pomenute naredbe o kapitulaciji Austrijanci su ušli u zemlju i svuda postavili jake garnizone. Do aprila mjeseca svuda su ukinuli naše vlasti i vlast uzeli u svoje ruke u svakom pogledu. Odmah su pokupljeno oružje izvezli i otpočeli prikupljati i tražiti i ono koje nije predato. Čak su kupili i staro oružje koje je bilo uspomena od strane pojedinih porodica. No, do juna mjeseca 1916. godine uglavnom bili su korektni, ali su počeli sve jače pritezati.

Vodeći krugovi u Crnoj Gori, koji su izveli pad, osjetili su se prevareni i počeli smišljati šta bi se moglo uraditi. Nijesam bio posvećen u te stvari, ali ću navesti jedan slučaj koji donekle pokazuje namjere vodećih krugova:

Jednog dana početkom maja 1916. godine u Podgorici pozvao me je na ručak ministar vojni brigadir Vešović. Taj me poziv

⁸ Jevto A. Ružić u svojim knjigama govori o malicioznom, pa i klevetničkom pisanju nekih srpskih autora o učešću Crne Gore u Prvom svjetskom ratu, u čemu su se posebno isticali načelnik Glavnog generalštaba Vojske Kraljevine Jugoslavije, armijski general Petar Pešić i ministar te vojske, armijski general Milivoje Zečević, historičar dr Vladimir Ćorović, pisac *Srpske trilogije* Stevan Jakovljević (oba rektori Beogradskog univerziteta) i državnik i diplomata dr Vladan Đorđević, koji su protiv crnogorskog oružja pisali „prostačke i sramne klevete“. (*Iz istorije ratova Zete i Crne Gore*, str. 513–515; 517–523).

Dr V. Ćorović je pisao kako, navodno, Crnogorska vojska nigdje drugo nije „omršila pušku“ do na Lovćenu pa eto i njega je „ženski upuštala“! (*Isto*, str. 521)

Međutim, mnogo je veći broj naučnika, oficira, državnika koji su za učešće Crne Gore u Prvom svjetskom ratu iskazali svoje poštovanje i odali priznanje za njen doprinos savezničkoj pobjedi. Svoje divljenje i poštovanje izrazili su i austrougarski vojnici i oficiri kao, na primjer, pukovnik Rihter. (*Isto*, str. 527–528) – *priređ. M. Miljić*

začudio, jer ja nijesam imao prilike služiti ranije pod njegovom komandom. Kada smo ostali sami u njegovoj kući Vešović mi je rekao zašto me je pozvao. Tom prilikom rekao mi uglavnom ovo:

„Mi smo prevareni. Rat će se neminovno završiti pobjedom naših saveznika do konca ove godine. Treba da si načisto sa tim da Crna Gora kao država neće nikad više postojati. Ona mora biti ujedinjena sa Srbijom. Mi smo učinili vrlo ružno što smo ostali. Mi ne smijemo ostati skrštenih ruku i čekati kraj, već moramo raditi da dokažemo da nijesmo ostali ovdje što volimo Austrijance, već da smo ostali da zadržimo ovo mjesto i da sa njega učinimo više no da smo izašli na Solunski front. Ako ne bi ništa uradili, poslije rata popeće nam se na glavu one srbijanske ‘poganštine’ i neće nam dati oka otvorit.

Ja sam ovu misao iznio pred brigadirima, kad sam ih tu skoro bio pozvao. Mitar Martinović je protivan ma kakvoj akciji, jer ćemo narod upropastiti. Isto tako je protivan i brigadir Milutin Vučinić, no uostalom on nikad ne misli svojom glavom, već glavom Sekule Drljevića. Stara Crna Gora uopšte protivna je akciji. Ali kada mi ostali počnemo, moraće i oni, jer im Austrijanci neće vjerovati. Nišićki kraj ustaće, a vodiće ih Mujo Sočica.

Moj je plan ovakav: Sačuvao sam nešto novca u zlatu što je bilo u Ministarstvu vojnom; to nijesmo predali Austrijancima. Ja ću skoro poći u svoje selo na Bukovu poljanu u Vasojeviće. Nadam se da će mi uspjeti pomoću mojih veza u Albaniji da dođem u vezu sa saveznicima na Solunskom frontu. Od njih ću tražiti da nas prihvate u Medovi i tu nam stvore bazu za puno naoružanje. U tom slučaju, mi ćemo jednog ugovorenog dana ustati i sa ovo oružja što imamo napašćemo austrijske garnizone po Crnoj Gori i podviti ih, pa onda jednim brzim pokretom od 24 sata zauzeti Skadar i Medovu i prekinuti odstupnicu austrijskoj albanskoj vojsci. Sajedinićemo se sa saveznicima i učiniti više koristi no da smo sad s njima.

Ako mi ne uspije stupiti u vezu sa saveznicima i osigurati bazu u Medovi, onda ćemo drukče raditi. Kad saveznici budu pošli

naprijed i budu izbili ka Skoplju i Prizrenu, mi ćemo ustati. Zatvorićemo Mazanički tjesnac i prolaze uz Kuče i Bratonožice, pa ćemo jednim brzim pokretom preko Rožaja i Kosovske Mitrovice presjeći neprijatelju odstupnicu na tom pravcu, sjediniti se sa Srbijancima i proglasiti ujedinjenje Srbije i Crne Gore.

Postavio mi je pitanje da li pristajem da radim na tome. Bez razmišljanja i kolebanja odgovorio sam mu da pristajem. Onda mi je naredio da budem u vezi sa brigadirom Mašanom Božovićem, kog će on izvještavati o svemu. Kad sam mu napomenuo da nas neće ostaviti Austrijanci na miru, kad im bude hrđavo pošlo na Solunskom frontu i Albaniji – onda je Vešović rekao: „U tom slučaju ako Austrijanci počnu da hvataju i interniraju oficire, to ne dozvoliti, već odmah odbjeći i obrazovati četice. No pošto bismo upropastili narod bez izgleda na uspjeh, treba sa tim četicama preći što prije u Albaniju, pravcem za Solunsku front, pa ko prođe prođe.“

Vešović je uskoro pošao za Bukovu poljanu. Tamo je svoju misao povjerio i drugima. Crnogorci hrđavo čuvaju tajnu. Za namjere Vešovića Austrijanci su saznali, izgleda preko Kolašina. Kad je to Vešović saznao, on izvještava brigadira Mašana Božovića u Podgorici da su Austrijanci saznali za naše namjere, zato da se stvar ne može dalje odlagati, već da se počne na Vidovdan, pa što dade Bog. Na ovaj Vešovićev izvještaj, brigadir Mašan mu je odgovorio kratko – „Ne sad, još je rano. Upropastićemo narod.“

Međutim kako su Austrijanci bili prikupili tačne podatke o našim namjerama, oni su 2. juna 1916. godine poslali jednu polučetu vojnika da uhapse Vešovića u njegovom stanu. On je sa njima pošao i uspio da na putu ubije austrijskog poručnika, koji ga je pratio i da umakne u šumu. Čim se ovo dogodilo, Austrijanci su po svoj Crnoj Gori internirali oficire i viđenije ljude. Sam Vešović u Vasojevićima vratio je sve oficire koji su bili pristali uz njega, da se ne bi upropastio narod.

Sljedujući naredbi i uputstvima brigadira Vešovića, ja sam odbjegao sa dva druga. Kad sam u Vasojevićima tražio

Vešovića, njegovi plemenci nijesu mi omogućili sastanak sa njim, pa sam produžio bjekstvo preko Albanije. Ali nijesam uspio, jer su mi Albanci to onemogućili, i poslije 27 dana lutanja bio sam opkoljen od Albanaca i tako ostao dok je došao jedan vod austrijskih vojnika. Pao sam u ruke Austrijanaca i zatvoren u Peći, gdje sam proveo u vojnom zatvoru 14 meseci. Nijesu imali podatka da me na smrt osude. Taj me je zatvor svestrano upropastio, tako da danas u 53 godini izgledam kao starac od 70 god.

Za narod crnogorski Vešovićev čin imao je teške posljedice. Nekoliko hiljada Crnogoraca otjerani su u ropstvo, kao i svi oficiri. U samoj zemlji nastala je strahota, ubijanje, paljenje, pljačke i pogromi. Ograđeni su žicom logori gdje su ljudi i žene utjerivani i tu crkavali.

U samom zarobljeništvu oficiri i ostali Crnogorci smatrani su kao komitarije i u Boldogasanu i Nežideru našli na hiljade smrt. Da nas nije spasio od gladi Srpski crveni krst iz Ženeve, ni stoti ne bi sačekao kraj. Kad sam u oktobru 1917. godine iz pećskog zatvora dotjeran u Boldogasan, našao sam u jednoj liniji sahranjeno 95 oficira crnogorskih.

Samo izvjesna grupa Crnogoraca internirana u Karlštajn u donjoj Austriji živjela je nešto bolje, ali tu je srećniji od nas mogao doći.

Poslije sloma neprijatelja, kad je nastupilo naše oslobođenje, vratili smo se iz zarobljenišтва kući u drugoj polovini novembra 1918. godine. Tu smo našli svršen čin i proklamovano narodno ujedinjenje Srbije i Crne Gore. To je bilo ono krajnje čemu je težila naša nacija. Ali taj čin, žali Bože, stvorio je onakvo stanje u Crnoj Gori, čije se posljedice osećaju i danas poslije 17 godina, a možda će se i još osjećati. Nije to došlo otuda što Crnogorci nijesu htjeli ujedinjenje, već zbog načina na koji je ono izvedeno. Taj način vrijeđao bi i Maćedonce, a ne Crnogorce. Mi smo ga u najvećem broju ipak radosno dočekali, zato što je to glavno, a način je sporedan.

Može se postaviti pitanje, pa zašto se našlo Crnogoraca koji su bili nezadovoljni ujedinjenjem? Evo zašto:

Mi smo bili ipak država sa ustavom i zakonima, i to najstarija srpska država, ma kakva da je. Prilikom oslobođenja 95% Crnogoraca je bilo za ujedinjenje sa Srbijom. Možda 5% iz dinastičkih razloga ne bi pristali.

Mi smo imali svoju zakonitu Narodnu skupštinu.

Da je ona pozvata kao zakoniti predstavnik naroda da rješava pitanje ujedinjenja, više je nego sigurno da bi jednoglasno usvojila ujedinjenje. Ali bi riješila i da se obrazuje narodni sud, koji bi sudio krivcima za naš pad.

Mjesto toga stvorena je takozvana Velika narodna Skupština u Podgorici, koja je 13. novembra izglasala ujedinjenje, sa svim njegovim posljedicama. Kako je ona izabrana? Po nekom zakonu donijetom u emisarskoj torbi, tako da se apsolutno ne može reći da je ta skupština bila izraz narodne volje. Veliki broj njenih članova bili su ljudi za koje se ni po čemu ne može reći da su imali narodno povjerenje. I jedino što su dobro uradili to je što su, kakvi su da su, potretili narodnu volju za dvije stvari: ujedinjenje narodno i detronizaciju doma Petrovića.

Može se pitati, pa zašto su Crnogorci trpjeli takvu Skupštinu, jer ni po Ustavu nije moglo u Crnoj Gori biti Velike narodne Skupštine. Odgovor je na to: Narod je bio zbunjen; inteligencija i činovništvo još su bili u zarobljeništvu. Narodu je bilo glavno da je oslobođen od Austrijanaca i da se učini ono što on hoće – ujedinjenje ne vodeći računa na kakav se to način vrši i ko ga vrši. Da su se žene crnogorske skupile i riješile ujedinjenje, svak bi u Crnoj Gori rekao: – Pa dobro su uradile, i protiv toga ne bi imao ništa.

Nije bilo dovoljno izglasati narodno ujedinjenje pogotovo u Skupštini onako sastavljenoj, pa da je sa time sve svršeno. Imalo se riješiti puno pitanja, a na prvom mjestu činovničko i oficirsko pitanje t.j. pitanje njihovog prijema u službu. Vlada u Beogradu činovničko pitanje činovnika građanskog reda riješila je više no širokogrudno, priznavši im dekrete Izvršnog narodnog odbora, te

su stekli prava i položaje uvelikom, veće no što su imali po zakonima uže otadžbine.

Oficirsko pitanje naopako je riješeno. Istina nije ga lako bilo ni riješiti. Mi smo imali tri vrste oficira: oficire zvane *narodne vojske* i oficire *stojeće vojske*. Oficiri stojeće vojske bili su iz domaće pješadijske i artiljerijske vojne škole i iz škola iz inozemstva. Prema crnogorskim Zakonu o ustrojstvu vojske imali su jednaka zakonska prava u pogledu unapređenja i dobivanja položaja. Oficiri narodne vojske nijesu se mogli primiti u sadašnju vojsku zbog oskudice sprema. Oni su svi pensionisani prema crnogorskom zakonu. To je pravilno urađeno i tome se nema šta prigovoriti.

Crnogorski oficiri stojeće vojske po svojoj spremi bili su veoma različiti i ako su imali jednaku školu. To dolazi otuda što je njihov prijem u školu vršen ne po opštoj spremi i inteligenciji, već po tome od koje i kakve porodice potiču. Mi smo to dobro znali. Zato je u decembru 1918. godine obrazovan kod Izvršnog narodnog odbora jedan odbor oficira od jednog majora, dva kapetana i dva poručnika. Oni su podijelili oficire stojeće vojske u tri grupe: jedna koja nema ni opšte ni dovoljne vojničke sprema, a u ratu se nije ničim pokazala – da se pensioniše; druga grupa koja nema opšte ni dovoljne sprema za službu u savrijemenoj vojsci, međutim u ratu je pokazala vrijednost – da se unaprijedi u veći čin i penzioniše; treća i upravo najmanja grupa, koja ima opšte i stručne sprema a u ratu je pokazala vrijednost – da se unaprijedi u veći naredni čin i primi u vojsku. Od 1913. godine u Crnogorskoj vojsci nije bilo unapređenja.

Takva podjela crnogorskih oficira stojeće vojske nije bila zasnovana ni na kakvom zakonskom propisu, ali je najbolje odgovarala stvarnoj potrebi i stanju stvari.

Ministar vojni u Beogradu nije uvažio podnijeti prijedlog, već je primio u vojsku sve oficire stojeće vojske koji su podnijeli molbu za prijem. Uglavnom tako je bilo i bolje, ali primljen je veliki broj onih koji nijesu imali ni opšte ni stručne sprema za

savremenu službu u vojsci. Za njih je bilo dobro, jer su dobili činove i penzije, ali je bilo i hrđavo za one koji su imali spreme. Ovo zato što je stvoren u praksi presedan da se u pogledu dobijanja činova i položaja sa njima postupa kao da su iz srbijanske podoficirske škole. Takvo stanje potrajalo je sve do 1933. godine, kada je škola priznata. No do tada najveći broj nas izašao je iz vojske. Ovakvim postupkom sa nama nije dobila ništa ni vojska, a ni opšta stvar. Nije se smjelo kod nas stvoriti ubjeđenje da Srbijanci namjerno nas nipotštivaju i stavljaju u gori položaj i od drugova primljenih iz austrijske vojske. Osobito s obzirom na ono što nam je bilo zvanično rečeno sa najvećeg mjesta – iz Vrhovne komande. 14. novembra 1918. godine, a imeno toga dana Izvršni narodni odbor u Podgorici dobio je iz Vrhovne komande depešu broj 32573 u kojoj se kaže uglavnom ovo – „Saopštite crnogorskim oficirima, da po njihovom prijemu u vojsci, neće se činiti razlike između njih i njihovih drugova iz Srbije.“ Poslije ovog saopštenja mi nijesmo imali razloga nevjerovati mu, pa smo shvaćali da ćemo po prijemu u vojsku biti razvrstani po klasama i stati na lijevo krilo drugova iz Srbije. Nije nas bunilo ni ono što smo svi primljeni, jer u službi će svaki biti pravično cijenjen, pa će nesposobni brzo otpasti. Međutim, nije bilo tako. Nepriznanjem škole sve do 1933. godine nama su oduzete ne samo blagodeti novog doba, već i prava koja smo imali po zakonima uže otadžbine. Zar je bio interes i vojske i ujedinjenja da se ovako sa nama postupi? Nije, već naprotiv. Nije mogla postojati bojazan da će nesposobni oficiri iz Crnogorske vojske doći na veće položaje, uz savjesno svakogodišnje ocjenjivanje; pa zašto im je trebalo nezakonito oduzimati ono na što su po zakonima imali pravo. Kad se zna sve to, zar se može izbeći pretpostavci – da smo 1918. godine namjerno obmanuti. Ko nam je za to kriv? Mi okrivljujemo srbijanske vodeće krugove u Ministarstvu vojske, jer se državnici nijesu u to pitanje miješali, a kad su se oni umiješali onda je, iako suviše dockan, stvar pravilno riješena.

Pitanje priznanja ranga naše škole i sve ono što je iz toga proizašlo boli i do groba će boljeti sve nas. Ovo kaže svaki od nas u iskrenom razgovoru.⁹

(Tekst za štampu priredio **Marijan Mašo Miljić***)

⁹ Na kraju teksta, kao propratno pismo, autor je dao sljedeću napomenu:

„Ja sam u prednjem napisanom htio, gospodine đenerale, da Vam iznesem pravu istinu o stanju našem u vrijeme sloma Crne Gore, onako kako se stvarno događalo, koliko sam ja imao pribilježaka i sjećanja – imajući pred očima onu narodnu – Ni po babu ni po stričevima. Možda sam se upuštao i u sitnije stvari, ali sve te sitnice imale su svoj odjek i sve skupa učinile ono što se i dogodilo. No nepobitni je fakt činjenica da onakav završetak života Crnogorske vojske i države 1916. godine ne bi mogao biti da nije kroz Crnu Goru prošla Srbijanska vojska i izbeglice. Ta slika dekuražirala je narod u Crnoj Gori, koji se ionako nije umio snaći u moru intriga i agitacija. No pored svega toga što smo preživjeli u doba rata, zarobljeništvu i poslije ujedinjenja – svaki od nas Crnogoraca, koji vidi malo dalje od nosa, kaže iskreno – Nek su žrtve, patnje i muke sve proste, kad imamo ovoliku otadžbinu i iskreno se molimo Bogu, da je sačuva jedinstvenu za naše potomstvo.

Boli nas, te još kako, kad se govori o priznanju, ko je što pridonio za otadžbinu i srpstvo, pa kad se preko onoga što smo pridonijeli prelazi ćutke ili sa bagatelistanjem.

Molim vas uz moje duboko poštovanje primite i moj pozdrav.

20. novembar 1935
Dubrovnik

Miro R. Božović
pukovnik u penziji

Ovi datumi koji se pominju su po starom kalendaru.“

* *Napomena priređivača*

Pitanja pad Lovčena i kapitulacija Crne Gore 1915/1916. izazvala su žestoke polemike i reagovanja u javnosti već nekoliko godina nakon završetka Prvog svjetskog rata, nestanka crnogorske nezavisnosti i međunarodno priznate države, te stvaranja Kraljevine SHS, kasnije Kraljevine Jugoslavije, sve do njenog sloma 1941. godine.

Oštra reagovanja izazvalo je i pisanje bivšeg načelnika crnogorske Vrhovne komande, srpskog oficira, pukovnika Petra Pešića, koji je u međuvremenu

dobio i čin generala i postavljen za načelnika štaba Vrhovne komande Vojske Kraljevine Jugoslavije.

Njegova uloga u crnogorskom udesu nije nimalo časna, o čemu je kritička historiografija kazala svoju riječ, a i on je sam priznao svoje „viteštvo“ i „čojstvo“. Istina, nije on jedini krivac za crnogorski vojni i državni slom.

Jevto A. Ružić veli: „Za crnogorsku vojsku kriza je počela sa dolaskom pukovnika Pešića za načelnika Vrhovne komande te vojske. Naravno, u početku je ona bila neosetna pa se tokom 1915. godine pojavljivala sve jasnije i jasnije dok nije dospela do svoga vrhunca, koji je nastao onog dana kada je i poslednji puk srpske vojske odmaršovao iz Podgorice za Skadar, a postala neizbežna 3. januara 1916. godine kada je na upravu zemlje došla beskičmenjačka vlada Lazara Mijuškovića...“ (*Iz istorije ratova Zete i Crne Gore*, str. 480)

Autor je posebnu pažnju posvetio kapitulaciji Crnogorske vojske, 22. januara 1916. godine. Pravi „čas anatomije“ J. Ružić je održao, u istoj knjizi, o Pešićevoj trojnoj ulozi u Crnoj Gori: načelnik štaba crnogorske Vrhovne komande, delegat srpske Vrhovne komande i njegova politička misija, za koju je dao priznanje u beogradskom listu „Pravda“ od 25. maja 1925. godine. (*Isto*, str. 484–492)

O učešću Crne Gore u Prvom svjetskom ratu pisali su brojni autori u raznim periodičnim publikacijama. Posebno su dragocjeni tekstovi publikovani u *Novoj Evropi*, za 1926. godinu i Mira Božovića u *Slobodnoj misli* za 1936, 1937. i 1940. godinu, u kojima je iznio vrlo korisne podatke.

Ipak, tek poslije Drugog svjetskog rata uslijedila je sistematska naučna istoriografska obrada, oslonjena na arhivsku građu i druge istorijske izvore.

Istorijska nauka je nastojala da objektivno i kritički postavi pitanje odgovornosti za kapitulaciju Crnogorske vojske i slom države, ali i da ukaže na ulogu i doprinos Crne Gore u borbi protiv Centralnih sila. U periodu nakon Drugog svjetskog rata objavljen je znatan broj knjiga – monografija i priloga u časopisima i zbornicima. Da pomenemo samo neke: grupa autora, *Operacije Crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu* (Beograd, 1954); studije – Milan Zelenika, *Rat Srbije i Crne Gore 1915*, dr Dimitrije-Dimo Vujović, *Ujedinjenje Crne Gore i Srbije* (Titograd, 1962), dr Nikola Škerović, *Crna Gora za vrijeme Prvog svjetskog (Odnosi sa Srbijom – 1914–1916, Kapitulacija)* (Titograd, 1963); dr Novica Rakočević, *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu 1914–1918* (Cetinje, 1969)... itd.

Ovim periodom novije crnogorske prošlosti bavili su se razni autori, ali ni poslije 100 godina nijesu iscrpljena pitanja u vezi sa učešćem Crne Gore u Prvom svjetskom ratu, nadasve o njenom vojnom i državnom slomu krajem 1915. i početkom 1916. godine i odgovornosti za taj udes. (*priređ. M. Miljić*)